

Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak [1918-1921]

Politics Under a Sandstorm: Making Sense of the Positions and Orientations of Shiites in the Process Leading up to the Establishment of the Iraqi State under the British Mandate [1918-1921]

Ramazan Sonat*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Osmaniye Korkut Ata
Üniversitesi
Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler
Fakültesi
ramazansonat@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7189-5783

Başvuru / Submitted :
8 Aralık 2022

Kabul / Accepted :
30 Ocak 2023

DOI: 10.21021/osmed.1216110

Atıf/Citation:

Sonat, R. "Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak [1918-1921]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 173-196.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Osmanlı devlet otoritesinin Irak'ta etkisizleşmesi neticesinde bu alanda ortaya çıkan güç boşluğunun önemli adaylarından birisi şeklinde ortaya çıkan Şii toplumu ile buranın bir diğer güç formasyonu İngilizler arasındaki münasebetlere odaklanmıştır. Bu çerçevede Şii toplumunun, 1918 yılının sonbaharından Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Irak tahtına oturtulduğu Ağustos 1921 tarihine kadar İngilizlere sahada üstünlük kurabilmek amacıyla hangi enstrümanları kullandığı ve İngilizlerin bu enstrümanları devre dışı bırakabilmek için hangi kartları piyasaya sürdüğü çalışmanın ana odak noktalarını oluşturmuştur. Çalışma bu odak noktalarını açığa kavuşturabilmek hedefiyle hem İngilizlerin hem Şiilerin sahadaki önemli figürlerinin faaliyetlerini merkeze almış ve onların aksiyonlarının Irak'taki güç dengesini İngilizler lehine mi yoksa Şiiler lehine mi kaydırıldığını anlamlandırmak istemiştir. Mesele bu şekilde ele alındığında, Şii toplumunu temsilen Seyyid Muhammed Kazım Yezdi ve Seyyid Mirza Muhammed Taki Şirazi bu çalışmanın içerisinde kendilerine fazlasıyla yer bulmuşlardır. İngilizlerin cephesinden konuya yaklaşıldığında, özellikle Sir Percy Cox ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Irak Devleti'nin kuruluşunda nasıl bir misyon üstlendiklerine çalışmada geniş bir parantez açılmıştır. Ayrıca çalışma, Irak Şii toplumunun Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa ile kurduğu temaslara, Mustafa Kemal Paşa figürünün sahadaki gruplar için ne anlam ifade ettiğine ve Millî Mücadele Hareketi'nin Irak'taki gelişmeler karşısında kendisini nasıl konumlandığına yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Şii, Mustafa Kemal Paşa, Seyyid Muhammed Kazım Yezdi, Seyyid Mirza Muhammed Taki Şirazi.

Abstract

This study focuses on the relations established by the Shiite community with the British, another power formation, which appears as the biggest sign of the power vacuum that has arisen in this area as a result of the inactivation of the Ottoman State in Iraq after the end of the First World War. In this context, from the autumn of 1918 until August 1921, when Sharif Hussein's son Faisal was installed on the Iraqi throne, which instruments the Shiite community used to dispose of the British in the field and which cards the British released to disable these instruments were the main focuses of the study. In order to clarify these focal points, the study focused on the activities of important figures of both the British and the Shiites in the field and wanted to understand whether their actions shifted the balance of power in Iraq in favor of the British or in favor of the Shiites. Considering the issue in this way, the teachings of Sayyid Muhammad Kazim Yazdi and Sayyid Mirza Muhammad Taqi Shirazi, representing the Shiite community, have found a lot of space in this work. When the issue is approached from the British front, a wide bracket is opened, especially in the study of how Sir Percy Cox and Sharif Hussein's son Faisal undertook a mission in the establishment of the Iraqi State. In addition, the study focuses on the contacts established by the Iraqi Shiite community with Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle Movement in Anatolia, what the figure of Mustafa Kemal Pasha means to the groups on the ground, and how the National Struggle Movement positions itself in the face of developments in Iraq.

Keywords: Iraq, Shiite, Mustafa Kemal Pasha, Sayyid Muhammad Kazim Yazdi, Sayyid Mirza Muhammad Taqi Shirazi.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, -nihai anlamda- kaderine yön vereceğini düşündüğü Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılması çok uzun bir süredir hükmettiği -bilhassa Arap coğrafyasındaki¹- yerlerde -doğal olarak- bir otorite boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Bu süreçte, devletin güç kaybına uğraması neticesinde farklı farklı yerlerde değişik biçimlerde ortaya çıkan otorite boşlukları, birbirlerinden bağımsız veyahut birbirleriyle ilişkili güç odakları tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Bu düzlemde Osmanlı Devleti'nin hasım güç olarak addettiği ve savaş sırasında kendilerine karşı hemen hemen her cephede büyük bir hezimete uğradığı İngilizler; Irak, Filistin ve Ürdün gibi yerlerde birtakım toplumsal gruplar² ile yeni yönetim sistemleri oluşturmaya çalışırken Fransızlar ise Lübnan, Suriye ve Anadolu'nun güney kısımlarında (bilhassa İskenderun, Urfa, Antep, Maraş, Osmaniye gibi yerlerde) aynı yöntemle işe koyulmuşlardır³. Ancak İngilizlerin ve Fransızların -ortaklarıyla beraber- ifade edilen yerlerde var olan gelenekselleşmiş yönetim anlayışlarını ortadan kaldırıp yerlerine yenilerini ikame etme çabaları -onlar adına tam manasıyla beklenildiği gibi gelişmeyip- birtakım sancılı hadiselerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Şüphesiz böyle bir durumun ortaya çıkmasında da İngilizlerin ve Fransızların Birinci Dünya Savaşı sırasında iş birliği içerisinde olduğu veya stabil ilişkiler kurduğu toplumsal gruplarla münasebetlerinin savaşın bitimini müteakip değişkenlik göstermeye başlaması önemli bir rol oynamıştır.

İngilizlerin ve Fransızların Birinci Dünya Savaşı sırasında daha dengeli ve ılımlı ilişkiler geliştirdiği toplumsal gruplarla savaşın sonlanmasından sonra farklı münasebetler tesis etme arzuları başka bir tabirle onlar içerisinden bazılarını öne çıkarıp bazılarını tecrit etme politikaları faydacı anlayışın ete kemiğe bürünmüş halini temsil etmiştir. Şöyle ki savaşın en ateşli günlerinde kendilerinden ciddi anlamda istifade edilen ve İstanbul'un aldığı aksiyonların dengelenmesi çerçevesinde kullanılan Şerif Hüseyin'in liderliğini üstlendiği isyancı Arap kabilelerinden Irak'ta

¹Burada bir parantez açmak gerekir ki bu makalenin konusunu teşkil etmesinin haricinde Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesini müteakip Osmanlı Arap coğrafyasında oluşan güç boşluğu günümüzde dahi doldurulabilmiş değildir. Nitekim savaşın üzerinden yüz yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen Arap coğrafyasında tam anlamıyla tesis edilemeyen siyasi bütünlük ve buna bağlı olarak güvensizlik duygusu bu coğrafyanın içerisinde kurulan irili ufaklı devletlerin geçmişten günümüze sık sık siyasi, askerî, iktisadi, sosyal ve hatta dinî açıdan türbülansa girmelerine sebebiyet vermiştir.

²Bu kavramdan kasıt bölgesel dinamizmi sembolize eden aşiret yapılanmalarıdır. Bu aşiret yapılanmaları, daha önce de mevcudiyetlerini ciddi manada hissettirmelerine karşın özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin otoritesinin kaybolmaya başlaması ile birlikte meskün oldukları yerlerde birer güç istasyonuna dönüşerek Batılı devletlerin dikkatini çeker hale gelmişlerdir. Bu aşiret yapılanmalarından birkaçı hakkında metnin ilerleyen kısımlarında detaylı bilgi verilmiştir.

³Esasında yukarıda dile getirilen alanların paylaşımı 1916 yılında İngiltere, Rusya ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması çerçevesinde gerçekleşmiştir. Genel anlamda Osmanlı'nın Ortadoğu'daki topraklarının dağıtımına gelen bu antlaşma ile -Rusya'ya Doğu Anadolu'da söz söyleme hakkı verilmesinin haricinde- İngilizler ve Fransızlar, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yukarıda dile getirilen alanlarda kendi gözetimleri altında bir çeşit manda yönetimleri kurmaya başlamışlardır. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Sykes-Picot Antlaşması çerçevesinde Osmanlı coğrafyasında elde ettiği kazanımları derinlemesine bir şekilde irdeleyen -bu konuda çok fazla materyal olmakla birlikte- bazı önemli çalışmalar için bkz: James Barr, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi)*, çev., Ekin Can Göksoy, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016); Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, (2010), 204-206. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni Türk devletinin elitleri kendisini Osmanlı'dan soyutlamak maksadıyla -ki bu durum esasında Osmanlı Devleti'nin bakiyyesi üzerine kurulan bütün devletler için geçerlidir- Arap coğrafyası ile arasına bir psikolojik uzaklık (Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992), 10.) inşa ettiği için çok uzun süre İngilizlerin ve Fransızların önderliğinde ifade edilen alanlarda kurulan manda yönetimleri hakkındaki bilgiler Türk akademik sisteminin içerisinde yer bulamamıştır. Ancak 1980'li yıllardan itibaren Türk devletinin yeni elitlerinin daha dışa dönük bir anlayışla hareket etmeleri, Türk akademisyenlerin/araştırmacıların daha fazla Arap coğrafyası ile haşır neşir olmalarını beraberinde getirmiş ve Irak, Suriye, Mısır, Suudi Arabistan vb. ülkelerin XX. yüzyılda geçirdiği değişim ve dönüşümle alakalı bilgiler Türkiye'de belirgin bir şekilde yayılmıştır. Nitekim 2000'li yıllarda Türkiye'nin başta komşuları Suriye ve Irak olmak üzere Arap coğrafyasındaki diğer ülkelerle ilişkiler geliştirmeye başlaması ile birlikte de Türk-Arap ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır.

ciddi bir mevcudiyeti ve gücü bulunan Şiilere kadar toplumsal gruplardan bazıları⁴ yeni süreçte değerlendirilmek istenmemiştir. Filhakika toplumsal gruplardan bazılarının ön plana çıkarılıp bazılarının tecrit edilmesinde ise İngilizlerin ve Fransızların manda yönetimleri kuracakları alanlarda kendi menfaatlerini en fazla koruyacak/kendilerine sorun çıkartmayacak kullanılışlı grupları tercih etmeleri etkili olmuştur. İngilizlerin ve Fransızların işte bu çerçevedeki aksiyonları da 1918 yılından sonra bilhassa Suriye⁵ ve Irak'ta⁶ onlara karşı büyük muhalif hareketlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir⁷.

Yukarıda dile getirilen ifadelerin ışığında, Suriye'deki manda yönetiminin inşasında Fransızların ön plana çıktığı süreçte⁸ Irak'ta İngilizler arzuladıkları yeni yönetim tasavvurunu hayata geçirmeye çalışırken birçok sorunla karşılaşmışlardır. Bu sorunlardan birisini ve en önemlisini oluşturması bakımından Atebât-ı Aliye'nin⁹ Şii sakinlerinin konum ve yönelişleri, İngilizlerin yeni yönetim anlayışının Irak'ta vücut bulmasının önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır. Bu cümleyi biraz açmak gerekir ise Kerbela, Necef, Samarra ve Kazimiye'de meskûn Şiiler ile İngilizler, 1918 yılından sonra yeni Irak'ın oluşumunda büyük bir siyasî çıkar çatışmasına girmişlerdir. Bu çıkar çatışması içerisinde yeni Irak'ın oluşumunda siyasî bir enstrüman olarak düşünülmeyen Şiiler sık sık başkaldırı hareketleri tertip ederek veyahut Osmanlı'yı yeniden canlandırmaya çalışarak İngilizlerin karşısında yer almışlardır. Nitekim Şii toplumu ve İngilizlerin birbirlerinin karşısına dikilmelerini, daha net bir ifade ile yeni Irak'ın oluşumunda birbirlerinden rol çalmaya çalıştıkları süreci konu edinen çalışmalar -niceliksel olarak yeterli olmamakla birlikte- Türkiye ve dışında şu ana kadar kaleme alınmıştır. Lakin kaleme alınan bu çalışmaların genellikle sadece birtakım -Arapça-Farsça-İngilizce- telif ve tetkik eserlerden/ikincil kaynaklardan oluşmaları, en önemlisi konuyla yakından ilgili devletlerin -bilhassa İran (Kaçar Hanedanı) ve Osmanlı-arşivlerinden istifade etmemeleri ve birbirleriyle yeterince iç içe geç(e)memeleri¹⁰ bu alanda yeni

⁴Bu durumun en çarpıcı örneklerinden birisini teşkil etmesi bakımından; Mekke Şerifi Hüseyin ile İngilizler arasında savaş sırasında Osmanlı halifesinin ilan ettiği Cihâd-ı Ekber'in devre dışı bırakılması amacıyla kurulan ittifak, 1918 yılından sonra farklı bir boyut kazanmıştır. İngilizlerin Arapları -Şerif Hüseyin veya oğullarının yönetimi altında- yekpare görmek yerine parçalara ayırma/bölüp yönetme arzularının neticesinde Osmanlı'dan sonra Arap coğrafyasında birden fazla teşekküller oluşmuştur. Nitekim bu durum Şerif Hüseyin'in oğlu -Kral- Abdullah'ın anılarında fazlasıyla işlenmiş ve Abdullah İngilizleri sözlerini tutmayıp Arapları parçalara ayırmakla suçlamıştır. Bu konuda bkz: Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, ter., Halit Özkan, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 145-154, 170-175.

⁵Bu kavram çalışmada, günümüzdeki Suriye Arap Cumhuriyeti'nin alanını tanımlamaktan ziyade çoğunlukla Şam merkezli alanı ve onun çevresini tanımlamak için kullanılmıştır.

⁶Bu kavram çalışmada, çoğunlukla Bağdat merkezli alanı ve onun çevresini tanımlamak için kullanılmıştır. Çalışmada Kerbela, Necef, Samarra, Kazimiye, Kufe, Hille vb. noktalar Bağdat'ın çevresini oluşturan yerler şeklinde takdim edilmiştir.

⁷Bu çalışma ifade edilen alanlarda ortaya çıkan muhalif hareketlerden birisini resmetmesi ve ileride aynı düzlemde tecessüm etmesi muhtemel eserlere ilham kaynağı olması açısından önemli bir misyon edinmiştir.

⁸Bu konuyu Türkiye'de en ciddi işleyen kişi Ömer Osman Umar olmuştur. Onun kaleme aldığı (Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004) isimli çalışma Suriye'nin Osmanlı yönetimi altında geçirdiği değişimi ve dönüşümü irdelediği gibi onun Fransız manda dönemi altındaki durumuna da odaklanmıştır. Yine Ü. Gülsüm Polat'ın kaleme aldığı ve son dönemde oldukça popülerlik kazanan eserinde (Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri -Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)-*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 215-vd) konuyla alakalı kısmi de olsa değerli bilgiler yer almıştır.

⁹Irak'ta Şiiler tarafından mukaddes olarak adlandırılan bazı ziyaret yerlerine (Kerbela, Necef, Kazimiye ve Samarra) verilen genel isimdir. Bu konuda bkz: Avni İlhan, "Atebât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, (1991), 49-50.

¹⁰Bu kaynaklar tetkik edildiğinde; konuyla alakalı en önemli çalışma Yitzhak Nakash tarafından (Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev., Metin Saltoğlu, (Ankara: Elips Kitap, 2005) kaleme alınmıştır. Nakash kaleme aldığı çalışmada, Irak'ta Şiiliğin oluşumunu, gelişimini ve bilhassa 1918 yılından sonraki serencamını İngiliz ve Amerikan arşiv belgelerine ek olarak birçok Arapça, Farsça ve İngilizce telif tetkik eserin ışığında ortaya koymaya çalışmıştır. Lakin bu çalışma dönemin Osmanlı ve İran arşiv vesikalarını haiz olmaması ve yine güncel Türkçe kaynakları bünyesinde barındır(a)maması sebebiyle -ki bu çalışmanın çıkış noktası buradan kaynaklanmıştır- yeni çalışmalarla desteklenmeye ihtiyaç duymuştur. Bu konu çerçevesinde; Ziya Abbas'ın hazırladığı (Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013), 126-vd) isimli önemli çalışmada Irak Şii toplumunun 1918 yılından sonra İngilizler ile geliştirdiği münasebetler özellikle Arapça telif tetkik eserler ışığında açığa

bir çalışmanın ortaya çıkmasını doğurmuştur. İşte bu çerçevede kaleme alınan çalışma yeni Irak'ın tesis edilmesinde Şiilerin konum ve yönelimlerinin İngilizlerin arzularıyla ne oranda örtüşüp örtüşmediğini açığa çıkarmaya kendisini adanmış ve bunun için Osmanlı Arşivinde yer alan belgelere müracaat etmiştir. Pek tabii ki bu belgelere ek olarak çalışma, Irak Şii toplumu ile İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki münasebetlerini konu edinen çok sayıda -yukarıda bahsedilen- eseri değerlendirerek, onlarda yer alan bilgileri sentezleyerek bir anlamda konunun farklı bir boyut kazanmasını arzulamıştır. Böylece çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Irak'ta beliren kum fırtınasının/kaotik ortamın altında İngilizlerin -başta Şii toplumu olmak üzere- toplumsal gruplarla hangi siyasî pazarlıkları gerçekleştirdiklerini ve bu pazarlıkların Irak Devleti'nin kuruluşuna ne şekilde etki ettiğini anlamlandırma isteği ile vücut bulmuştur.

1. Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadeleleri Altında Şiiliğin Irak Coğrafyasında Yükselişini Sorgulamak

İslamiyet'in içerisindeki varlığı her daim tartışma götüren Şîa¹¹ için Irak her daim özel bir konumda olmuştur. En başta Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in -Muaviye'nin oğlu- Yezid'e karşı giriştiği hilafet yarışı içerisinde kendisine destek vereceğini ilan eden Kufe sakinlerini ziyaret etmek maksadıyla buraya hareket etmesi fakat Kerbela'da şehit edilmesi ile Şiilik oluşum süreci içerisinde girmiştir. Ardından on iki Şii imamının çoğunluğunun hayatlarının önemli bir kısmını Irak'ta geçirmeleri, onlara ait türbelerin Kerbela, Necef, Samarra ve Kazimiye gibi noktalarda bulunması, Şiilik ile ilgili birçok organizasyonun buralarda gerçekleştirilmesi ve hatta Şii anlayışa sahip Büveyhilerin¹² Irak'ta hüküm sürmesiyle zaman zaman -özellikle Şah İsmail yönetimindeki-Safevilerin burada yoğunlaşma arzusundan ötürü adı geçen alan Şiilerin tam anlamıyla kutsiyetine mazhar olmaya başlamıştır¹³.

Ne var ki Şiiliğin Irak'ta hâkim anlayış olarak ortaya çıkmaya -bunun kaynağını sorgulayan akademik çalışmalar olmakla beraber¹⁴- başlamasının tarihi XVIII. yüzyıla kadar uzanmıştır. Nitekim böyle bir olgunun bu sürecin içerisinde kendisini göstermesinde de birden fazla faktör etkili

çıkartılmak istenmiştir. Bu iki çalışmaya ek olarak Atebât-ı Aliye'nin Şii sakinlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip İngilizlerle münasebetlerini konu edinen başka bir çalışma için bkz: Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şii Varlığı", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013), 396-vd. Ayrıca Cemil Hakyemez tarafından vücuda getirilen (Cemil Hakyemez, *Osmanlı-Iran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 158-176) çalışmada ve Ramazan Sonat tarafından ortaya konan (Ramazan Sonat, *İşgal Kıskaçı Altında Bağdat (1914-1918)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), 59-60, 70-78) ile (Ramazan Sonat, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Irak Misyonu (1908-1914)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022), 192, 200-203) eserlerde Irak Şii toplumu ile İngilizler arasında 1918 yılından sonra gelişen münasebetler hakkında bilgi bulunmamakla birlikte onun hemen öncesi ile ilgili -1908-1918 dönemi kapsayan- faydalı bilgiler yer almıştır. Ayrıca bu çerçevede hazırlanan diğer çalışmalardan bu alanda bahsedilmemekle birlikte onlardan -kişisel tercihten ötürü- "*Irak Devleti'nin kuruluşunda Şiilerin konum ve yönelimlerini anlamlandırmak veyahut yeni Irak'ın oluşumunda Şii toplumuna ihtiyaç var mıydı*" başlığı altında fazlasıyla istifade edilmiştir.

¹¹Burada bir parantez açmak gerekir ki bu çalışma Şiiliğinin İslamiyet içindeki/dışındaki konumuna odaklanmaktan azade bir amaç doğrultusunda kaleme alındığı için bu çerçevede ortaya çıkan tartışmaları bünyesinde barındırmamıştır.

¹²Bu hanedan, 932-1062 yılları arasında hem Irak hem de İran coğrafyasında etkin bir güç olarak bulunmuştur. Bu konuda bkz: Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, (1992), 496-500.

¹³Mustafa Öz, "Şîa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, (2010), 112; Abbas Kadhim, "Efforts at Cross-Ethic Cooperation: The 1920 Revolution and Sectarian Identities in Iraq", *International Journal of Contemporary Iraq Studies*, 4/3, (2010), 277; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 13; İlhan, "Atebât", 49-50; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 47-52.

¹⁴Yitzhak Nakash çalışmasının önemli bir kısmını bu meseleye ayırmıştır. Nakash'e göre Irak'ın XX. yüzyıldaki -bilindik Şii yapısının- kökleri çok eskiye dayanmakla birlikte Şiiliğe doğru asıl yöneliş -iç/dış faktörlerin etkisiyle- XVIII. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 13-18. Yitzhak Nakash'in aksine Ziya Abbas çalışmasında Irak coğrafyasının Şiiliğe evrilmesinin anlaşılabilmesi için İslam tarihinin derinlerine inilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Filhakika bunun için de Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali etrafında şekillenen/şekillendirilen halifelik müessesesinin Irak'a nasıl yansıtıldığı/yansıtıldığının ortaya çıkarılması Abbas'a göre büyük bir önem teşkil etmiştir. Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 47-vd.

olmuştur. Birincisi, İngiltere'nin dışa dönük politikalarının/dünyaya açılma planının¹⁵ neticesinde Hindistan'da nüfuzunu iyiden iyiye hissettirmesi burada yaşayan Şiiilerin¹⁶ kendilerince kutsiyet atfettiği Irak'taki kutsal Şii şehirlerine 'İngiliz şemsiyesi' altında daha fazla seyahat etmelerine olanak sağlamış ve bölgedeki Şii yayılmacılığının fitilini ateşlemiştir. İkincisi, İran'daki siyasî kaosu etkisiyle¹⁷ buradaki Şii ulemanın kitleler halinde Irak'taki kutsal Şii şehirlerine akın etmeleri, önemli müesseselerini bu noktalara taşımaları ve hatta buraları Şiiiliğin yeni merkezleri olarak ilan etmeleri bu anlayışın bölgedeki popülaritesini arttırmıştır. Üçüncüsü, İngiltere ve İran'dan kaynaklanan bütün bu faktörlerin etkisiyle Irak coğrafyası Şiiiliğe doğru yavaş yavaş evrilirken Osmanlı Devleti'nin bu durumu bir türlü engelleyememesi bilakis yine bu süreçte Orta Arabistan'da palazlanan Vehhâbilik anlayışına¹⁸ mensup grupların -XIX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru gidilen süreçte- Atebât-ı Aliye'ye yönelik saldırılarını önleyememesi/önleme noktasında yetersiz kalması Sünnilik anlayışının Irak'ta erozyona uğramasına yetmiştir¹⁹.

Şiiiliğin Irak'ta hâkim anlayış şeklinde belirmesi XIX. yüzyıl içerisinde söz konusu olmuştur. Hakikaten bu dönemde -Sünni ekolü temsil eden- Osmanlı Devleti'nin varlığının Irak'ta ortadan kalkması buna karşılık İngiltere'nin Hintli hacıları kullanarak kutsal Şii şehirlerine iyice yerleşmesi ve İran'daki Kaçar Hanedanı'nın²⁰ bünyesindeki Şii ulemayı kullanarak Atebât-ı Aliye'ye iyice nüfuz etmeye başlaması neticesinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki Şiiiler Sünnilere karşı nüfus üstünlüğünü ele geçirmişlerdir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken İstanbul'un bölgede yaşayan aşiretlerin Şiiiliği tercih etmelerini engellemek için başta Bağdat ve çevresinde Sünni ekole dayalı okullar açması, aşiretlere toprak dağıtımı ve birtakım ek imtiyazlar sunması netice vermemiştir.

¹⁵Esasında bu politikanın temelini 1558 yılında tahta çıkan Kraliçe I. Elizabeth atmıştır. Nitekim onun döneminde İngiltere'nin deniz aşırı seferlere ve keşiflere önem vermesi başka bir tabirle dünyayı anlamlandırma arayışı içerisinde olması onu -ilerleyen yüzyıllarda- dünyanın en önemli emperyal gücüne dönüştürecek sürecin kapısını aralamıştır. Yine I. Kraliçe Elizabeth döneminde kurulan Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company) ilerleyen süreçlerde İngiltere'nin Asya ve Uzakdoğu'daki ticari trafiğini düzenlemede kilit bir rol üstlenmiştir. Azmi Özcan, "İngiltere", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, (2000), 297-298.

¹⁶Son yapılan çalışmalar -yeterli olmamakla birlikte- çok eski dönemlerden beri Şiiiliğin Hindistan'da var olmaya çalıştığını ortaya koymuştur. Bu çalışmalardan bazıları için bkz: Bilal Koç, "Şia'nın Hindistan'da Varolma Mücadelesinin Delhi Türk Sultanlığı Safhası", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, (Ankara 2018), 75-90; Göktuğ Çalışkan, "Hindistan Şiiiliği ve Hindistan Şiiiliğinin İran-Hindistan İlişkilerindeki Yerinin Yumuşak Güç Çerçevesinde İncelenmesi: Konstrüktivist Bir Bakış", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2020), 54-64.

¹⁷Safevilerin XVIII. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla İran'daki nüfuzlarının bilhassa -daha Doğu'dan gelen- Afgan kabilelerinin saldırılarıyla ortadan kalkması ifade edilen alanda bir güç boşluğunun doğmasına sebebiyet vermiş ve bu hadise birçok Şii din adamının Irak'taki Şii kentlerine hicret edip Şiiiliği burada kurumsallaştırmasının önünü açmıştır. Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 15-16.

¹⁸Bu konuyu Türkiye'de en derli toplu inceleyen sima Zekeriya Kurşun olmuştur. Zekeriya Kurşun tarafından kaleme alınan (Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998) künyeli eser kendisinden sonra bu alanda ortaya çıkan çalışmalara ışık tutmuştur. Bu meseleyi Türkiye'de en derli toplu inceleyen ikinci kişi Selda Güner olmuştur. Güner, kaleme aldığı (Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhâbi-Suudîler (1744-1819)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 63, 121, 136-139) künyeli -doktora tezinden hazırlanmış- eserinde Vehhâbilik'in ortaya çıkışını, gelişimini ve İstanbul'un bu anlayışa bakışını tetkik etmekle beraber Vehhâbilige mensup grupların Irak'taki Kerbelâ ve Necef gibi kutsal Şii şehirlerine yönelik saldırılarını da konu edinmiştir.

¹⁹Yitzhak Nakash, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şiiiliğe Dönüşümü", ter., Zeki Tekin, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15/3, (2002), 387-397; Faruk Yalçımen, "Osmanlı Devleti'nin İran Ekseni İstikrarı ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi", *Gelenek ve Modernite Arasında Bilgi ve Toplum*, edit., M. Hüseyin Ercan, (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2013), 305; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 15-16; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 5.

²⁰1795-1925 yılları arasında İran coğrafyasında hâkim güç olarak beliren Kaçar Hanedanı hakkında Türkiye'de en ciddi çalışmalar Yılmaz Karadeniz tarafından gerçekleştirilmiştir. Karadeniz, ağırlıklı olarak Farsça kaynaklar doğrultusunda hazırladığı (Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 47, 108, 114) künyeli eser ile son dönem İran tarihinin önemli aşamalarını/hadiselerini Türk akademik sistemine başarı ile taşımıştır. Nitekim onun çalışmasında Kaçar Hanedanı'nın yönetimi altındaki İran'ın XIX. yüzyıldan itibaren Kerbelâ, Necef ve Kazimiye gibi noktalara çeşitli konsolosluklar kurduğu, buralara yeni kutsal mabetler inşa ettiği ve yine buralardaki -çeşitli sebeplerden zarar gören- yapıları tamir ettiği belirtilmiştir.

Nihayetinde XX. yüzyıla girilirken İngiltere ve İran (Kaçar Hanedanı) kendi hazırladıkları planlar doğrultusunda Irak'ta Şiiğin hamisi sıfatını elde etmeye başlayarak Sünni ekole dayalı Osmanlı Devleti'ne karşı dinî açıdan yeni bir cephe açmışlardır. Böylece onlar gerçekleştirdikleri bu faaliyetler ile Şiiğin gelişimine katkı sağlamakla birlikte Yakındoğu'da kendisini önemli bir güç şeklinde konumlandıran Osmanlı Devleti'ni kuşatmışlardır²¹.

Şiiilik, XX. yüzyılda egemen güçlerin Irak'ta hakimiyetlerini pekiştirmelerinde/ yeni bir misyon üstlenmelerinde önemli bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Bu durumu biraz açmak gerekir ise kâğıt üstünde Irak'ı hâlâ bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin yeni elitlerinin -İttihat ve Terakki Cemiyeti kadrolarının- zaman zaman iktidardan düşmekle birlikte genel anlamda II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Atebât-ı Aliye'ye yönelik izlenen geleneksel -tecrit²²- politika(sın)dan vazgeçip buraların sakinlerini kazanma ve Devlet-i Aliyye'nin menfaatleri çerçevesinde kullanma stratejisi kısa sürede sonuç vermiştir. Nitekim Irak'ın Şii sakinleri önce Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında Devlet-i Aliyye'yi yayınladıkları fetva metinleri ve gönüllü askerlerle ciddi anlamda desteklemişlerdir. Ancak bilhassa 1916 yılından sonra İngilizlerin Irak'ta Osmanlı kuvvetlerini mağlup edip burada kökleşmeye başlamaları aynı süreçte İstanbul'un Atebât'a yönelik izlediği çelişkili birtakım politikalar ile birleşince Şii toplumu ya tamamen İngilizlerle iş birliği kurmaya başlamış ya da kendi halinde hareket eder duruma gelmiştir. Bu durumu biraz açmak gerekir ise nüfuzunu devreye sokarak savaşın ilk yıllarında Cihâd-ı Ekber'i Irak ve İran'a ek olarak Hindistan gibi Şiiilerin yoğun bir şekilde yaşadığı alanlara yaymaya çalışan, onlardan maddi ve manevi destekler talep eden Atebât, bu teşebbüsü karşılığında İstanbul'un kendisinden fazladan vergi toplamak istemesi, zorunlu askerlik uygulamasına katılmasını talep etmesi ve birtakım dinî hassasiyetlerine kulak tıkaması ile karşılaşınca hayal kırıklığına uğramış ve bütün bu gerekçeleri öne sürerek Devlet-i Aliyye'ye başkaldırmıştır. Nitekim 1915 yılının bahar aylarında alevlenen ve 1916 yılı boyunca yoğunluğu tartışılmakla birlikte devam eden bu başkaldırı hareketi İngilizlerin Bağdat'a doğru ilerlemeleri ile birleşince Atebât ile İstanbul arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiş ve taraflar arasındaki münasebet sağlıklı bir şekilde tesis edilememeye başlamıştır. Ayrıca İstanbul'u temsilen Kerbela ve Nəcəf gibi noktalarda görev yapan birtakım kamu görevlilerinin vazifelerini tam manasıyla yerine getirememeleri veya kötüye kullanmaları tarafların birbirlerine olan güven duygusunu iyice zedelemiştir. Ancak Atebât-ı Aliye'nin sakinleri, 1917 yılından sonra İngilizlerin Irak'ta en etkin parametre olarak belirmesi ve Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetinin ilgili alandan

²¹Faruk Yashçimen, "Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against the Spread of Shiism in Iraq During the Time of Abdülhamid II", *Dîvân*, 21/41, (2016/2), 63-108; İsmail Safa Üstün, "The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi'a in The 19th Century Province of Baghdad", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (2007/2), 69-86; Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams*, XXX, (1990), 45-62; Gökhan Çetinsaya, "The Caliph and Mujtahids: Ottoman Policy Towards The Shiite Community of Iraq in The Late Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 41(4), (July 2005), 561-774; Faruk Yashçimen, "Sunnism versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq", (Bilkent University Master Thesis), (2008), 103-121, 153-157; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 9-13; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 32-41; Hakyemez, *Osmanlı-Iran İlişkileri*, 128-141.

²²Sünni ekole dayalı Osmanlı Devleti, Atebât-ı Aliye'yi oluşturan Kerbela, Nəcəf, Samarra ve Kazımiye'yi Bağdat Vilayeti'ne bağlı idari birimler olarak tanımlamakla birlikte mezhep farklılığından ötürü buraların -yani ulema ve sakinlerinin- iç işlerine pek fazla müdahil olmamıştır. Bu çerçevede Atebât-ı Aliye'nin dikkatini/tepkisini çekmemek amacıyla -zorunlu haller dışında- Osmanlı ordu birliklerinin bu noktaların içerisinde değil dışında konuşlandırılmasına önem verilmiştir. İzlenen bu politika ile Atebât-ı Aliye'yi kendisinin karşısında/farklı bir şekilde konumlandıran Osmanlı devlet aklı onu her daim gözetim altında tutmayı hedeflemiştir. Nitekim İngilizler de Bağdat ve çevresini işgal ettikten sonra Atebât-ı Aliye'ye yönelik izlenecek ilk siyaseti Osmanlı ekseninde/Osmanlı'nın devamı niteliğinde oluşturmuşlardır. Ancak onların izledikleri bu politika -mevcut çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından- fazlasıyla başlarının ağrımasına neden olmuştur. Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *The Journal of Strategic Studies*, 30/2, (April 2007), 371.

yavaş yavaş ortadan kalkması üzerine kendi nüfuz alanının daralacağını düşünerek bu kez yeni arayışlar içerisine girmeyi yeğlemiştir. Bu çerçevede Irak Şii toplumu, bir taraftan Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini simgeleyen 1918 yılından sonra bölgenin yeni ve tek hâkimi İngilizler ile birtakım ilişkiler geliştirmek mecburiyetinde kalırken diğer yandan yüzünü 'kurtarıcı' olarak gördüğü Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ne dönmüştür. Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi ise bu süreçte Irak'ta yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamak ve kendisine bu alandan taraftar kazandırmak arzusu ile Atebât-ı Aliye ile pozitif ilişkiler geliştirmekten geri durmamıştır²³.

2. Irak Devleti'nin Kuruluşunda Şiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak veyahut Yeni Irak'ın Oluşumunda Şii Toplumuna İhtiyaç Var mıydı?

Irak Şii toplumu, XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti, İran (Kaçar Hanedanı) ve İngiltere ile çeşitli ilişkiler geliştirip harekât alanını genişletmesinin meyvesini 1918 yılından sonra çok daha farklı bir senaryonun objesi haline gelerek almaya başlamıştır. Bu sürece kadar, adı geçen devletlerle pragmatizm çerçevesinde ilişkiler geliştiren ve bir şekilde hayatını idame ettiren/kendisini önemli bir güç parametresi olarak kabul ettiren Şii toplumu, artık Irak'ta -yerel-hâkim unsur şeklinde politikayı yönlendirebilecek/vitrinde yer alabilecek güce erişmiştir. Şii toplumunun, Irak'ın yeni hükümrani şeklinde beliren İngilizler ile kendisini ön plana çıkaracak şekilde uzun yıllardır ciddi ilişkiler içerisinde bulunması ve Osmanlı sonrası adı geçen alanda kendisine önemli bir misyon yükleneneğine inanması şüphesiz böyle bir güce erişmesinde etkili olmuştur. Bu cümleyi biraz açmak gerekir ise Atebât-ı Aliye'nin sakinleri, Osmanlı sonrasında Irak'ta ortaya çıkan siyasî güç boşluğunun kendileri tarafından doldurulacağına önemli oranda inandıkları için bu çerçevede aksiyonlar geliştirmişlerdir. Ancak şunun altı çizilmesi gerekir ki Şii toplumunun beklentilerine karşın İngilizler yeni Irak'ın oluşumunda Şiileri önemli bir parametre olarak görmemiş ve ilgili alanda onlarsız -Şiiler ile karşılaştırıldığında demografik açıdan dezavantajlı bir grup olan Sünniler üzerinden- bir siyasî teşekkülün oluşumu için çaba sarf etmişlerdir. Nitekim bu durum kısa süre içerisinde İngilizler ile Şii toplumu arasında kamplaşmaya sebebiyet vermiş ve taraflar ellerinde bulunan bütün enstrümanlarla birbirlerine karşı üstünlük kurma arayışı içerisine girmişlerdir²⁴.

²³Emir Bostancı, "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019), 20-vd; Sonat, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Irak*, 186-203; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 50-60, 70-78; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 112-118; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 52-61; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri*, 123-124, 164.

²⁴İngilizler ile Şii toplumu arasında 1918 yılından sonra gelişen ilişkileri konu edinen çalışmalar tarafların beklentilerini/düşünsel yoğunluklarını farklı şekillerde ele almışlardır. Örneğin – yakın dönem Arap coğrafyasının siyasî, askerî, dini vb. gelişimi/değişimi üzerine gerçekleştirdiği çalışmalar ile öne çıkan- Zekeriya Kurşun bu ekseninde hazırladığı eserlerde en başta 'Irak' kavramının mahiyeti üzerine değerli açıklamalarda bulunmuştur. Kurşun'a göre 'Irak' kavramı ilgili alanda yaşayan insanlara sunulan zorunlu, suni ve tarihsel dayanağı olmayan bir kimlikleştirme politikasının tezahürü şeklinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kurşun, bu kimlikleştirme politikasının bir ayağını simgelemesi açısından Irak'ta yaşayan grupların öncelikle Türk, Kürt Arap vb. etnik aidiyetlerle birbirlerinden soyutlandığını ve en nihayetinde ilgili süreçten sonra onları bir arada tutabilmek/kontrol altında tutabilmek için İngilizler tarafından Sünni merkezli din anlayışının devreye sokulduğunu vurgulamıştır. Bu konuda bkz: Zekeriya Kurşun, "Irak'ta 'Kim' Savaşıyor", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2/7, (Ekim-Aralık 2006), 61-65; Zekeriya Kurşun, "Kimlik ve Savaş: Osmanlıdan Günümüze Irak Örneği", *Onuncu Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri: Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Savaş Tarihi Sonuçlarının Türkiye'nin Güvenliğine Stratejik Etkileri*, (İstanbul 20-22 Nisan 2005), 229-236; Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", *Irak Dosyası I*, yay. hz., Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, (2003), 9-14. Kristian Coates Ulrichsen hazırladığı çalışmada, Şiiler ile karşılaştırıldığında demografik açıdan dezavantajlı grup olmalarına karşın Sünnilerin 1918 yılından sonra Irak'ta İngilizler ile daha dengeli ilişkiler kurduklarını ve bu durumun onları İngilizler tarafından daha tercih edilebilir hale getirdiğinden bahsetmiştir. Yine Ulrichsen, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle bilhassa Bağdat ve çevresinde baş gösteren yiyecek sıkıntısının ve tarım alanlarında çalıştırılacak zorunlu eleman talebinin İngilizlere karşı Şii merkezli bir hoşnutsuzluğun doğmasına sebebiyet verdiğini çalışmasında vurgulamıştır. Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia", 352, 364-371. Peter Sluglett ise hazırladığı çalışmada İngilizlerin Irak'ta inşa

Irak'ın yeni hükümrani şeklinde beliren İngilizlere karşı bayrak açan Şii toplumunun bu süreçte kullandığı güç enstrümanlarının en önemlisini, Osmanlı'yı temsil etmek amacıyla vücuda getirilen cemiyetler ve onların aksiyonları oluşturmuştur. Şiiler bu çerçevede Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samarra'da -Osmanlı yanlısı/onu anımsatan- birtakım cemiyetler teşekkül ettirerek seslerini duyurmaya çalışmışlar ve Osmanlı sonrasında yaşadıkları alanda ortaya çıkan güç boşluğunun en büyük namzeti olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak şu bir gerçek ki aynı dönemde onların cemiyetler vasıtasıyla kendilerini bir güç istasyonuna dönüştürme çabaları İngilizler tarafından hoş karşılanmamış hatta birtakım yerel unsurların dahi onların karşısında yer almalarına sebebiyet vermiştir. Nitekim bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 2 Eylül 1334 (2 Eylül 1918) tarihli yazıda Ane'den²⁵ Musul'a gelen ve Necef'te müteşekkil Osmanlı Cemiyeti'ne mensup olan iki zatın Şii toplumu ile İngilizler arasında inşa edilen ilişkiler hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nin kaleme aldığı yazının ilk kısmında, Necef ahalisinin emlakını bırakıp hicret etmeye karar vermişken -Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz yanlısı bir siyaset izlediği iddia edilen²⁶- Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'nin²⁷ riyaseti altında burada bir Osmanlı Cemiyeti kurulmasının sahadaki havayı büsbütün değiştirdiği ve buna paralel bir şekilde Devlet-i Aliyye'den tamamen ümidi kesmemek ve İngilizleri Irak'tan çıkarmak için başta Şammar Aşireti'nin²⁸ önde gelenleri olmak üzere Beni Hasan ve Cubur aşiretlerinin reisleri ile

edecekleri Arap devletinin siyasî ve askerî yapılanmasının oluşumunda soylu Sünni Arapları ve yine bu çerçevede Osmanlı ordusunda görev almış subayları kullandığını belirtmiştir. Sluglett'e göre o dönem içerisinde Irak'taki Sünni Arapların liderliğini Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'dan daha iyi yapabilecek çok az kişi bulunuyordu ve Faysal, Sünni Arapları İngilizler için daha kullanışlı hale getirebilecek yegâne şahsiyet olarak belirlemiştir. Son olarak Sluglett, İngilizlerin Irak'taki Sünni grupları tercihinin kısa sürede hoşnutsuzluğa sebebiyet verip özellikle Bağdat ve çevresinde Şii merkezli ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden olduğunu belirttikten sonra bu durumun da Şiilerin Irak siyasetinden tecrit edilmesine sebebiyet verdiğini açıklamıştır. Peter Sluglett, "The British, the Sunnis and the Shi'is: Social hierarchies of identity under the British mandate", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 4/3, (2010), 37-38. Yine bu çerçevede hazırlanan eserlerden -tercihen- bundan sonraki dipnotlarda ve metin içerisinde fazlasıyla istifade edilmiştir.

²⁵1918 yılına kadar Bağdat Vilayetine bağlı bir nahiye iken bu süreç itibarıyla Zor Sancağına bağlanmıştır. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Akları*, Yayın No: 26, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 36, 40.

²⁶Her ne kadar Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'nin son dönemde (1908-1919) Şii toplumu içerisinde üstlendiği misyon hakkında bir sonraki dipnotta ve metnin ilerleyen kısımlarında detaylı bilgiler verilecek olsa da onun özellikle savaş sırasında İngilizlerin Irak'taki işgal hareketini manevi/dinsel anlamda kolaylaştırdığı iddiası hakkında burada bir parantez açılması gerekmektedir. Nitekim -özellikle- İngiliz arşiv kaynakları ekseninde hazırlanan önemli bir çalışmaya göre İngilizler ilgili süreçte onun -kendi lehlerine- üstlendiği misyonu "Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'nin tavrı son derece tatminkârdır" şeklinde diye tanımlamışlardır. *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 (İngiltere Devlet Arşivi Raporu)*, der., Ali Satan, çev., Nilgün Engin, (İstanbul: Tarihiç Kitabevi, 2016), 36.

²⁷Atebât-ı Aliye'nin en önemli figürlerinden birisi olan Seyyid Muhammed Kazım Yezdi, tutum ve davranışları ile son dönemde (1908-1919) Şii toplumunun konum ve yönelişini derinden etkilemeyi başarmıştır. Nitekim onu doğrudan veya dolaylı yönden konu edinen çalışmalar Kazım Yezdi'nin, Şii toplumunun II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti, İngiltere ve İran üçgeninde gerçekleştirildiği kimlik arayışı içerisinde kendisini önemli bir noktaya konumlandığını ortaya çıkarmışlardır. Bu eksende birtakım örnekler verilmesi gerekir ise Ramazan Sonat tarafından hazırlanan çalışmada Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı sırasında ilan ettiği Cihad-ı Ekber'i etkisiz hale getirmeye kalkışan hasım güçlere karşı -birçok Şii ulemadan olduğu gibi- Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'den birtakım fetva metinleri talep ettiği ve bu metinler vasıtasıyla Şiileri Osmanlı safında -her ne kadar bir önceki dipnotta aksi iddia edilse de- savaşa dahil etmeyi arzuladığı açıklanmıştır. Sonat, *İşgal Kısılcı Altında Bağdat*, 59. Yine Ziya Abbas farklı kaynaklara dayanarak hazırladığı çalışmada, Kazım Yezdi'nin ilgili dönemde Osmanlı adına Cihad fetvaları hazırlanmasına ek olarak Hz. Ali Türbesi'nde yaptığı konuşma ile de bedensel engelliler dahil herkesi İslam adına savaşmaya çağırdığını aktarmıştır. Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 120.

²⁸Her ne kadar kökleri Necid adı verilen noktaya dayansa da Şammar Aşireti'ne bağlı bazı gruplar, -bilhassa ekonomik sebeplere binaen- Aneze Aşireti gibi XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Suriye, Irak ve Anadolu coğrafyasına dağılarak Osmanlı devlet aygıtının etkisizleşmesinde ve aşiret kavramının hâkim öge olarak belirmesinde başat rol oynamışlardır. Ayrıca Şammar Aşireti, Aneze gibi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu coğrafyasının şekillenmesinde önemli rol üstlenmiş ve hatta günümüzde dahi Irak, Suriye, Katar ve Suudi Arabistan'da iç siyaseti yönlendirecek güce erişmiştir. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu

ulemadan pek çok şahsın bu cemiyete üye oldukları belirtilmiştir. Yazının ikinci kısmında, başlangıçta Ebu Kemal Aşireti reisinin İngilizlere bağlılık yemini etmiş olsa da sonradan tutumunu değiştirip Osmanlı yanlısı bir eksende hareket etmeye başladığı lakin Aneze Aşireti'nin²⁹ İngilizlerle sıkı ilişkiler içerisine girip birtakım aşiretlere erzak tedariki sağlamak amacıyla Necef'e geldikleri vakit onlara yardımcı olduğu açıklanmıştır. Yazının üçüncü kısmında ise Aneze Aşireti'nin izlediği İngiliz yanlısı siyaset nedeniyle başta Necef olmak üzere diğer kutsal Şii şehirlerinde birtakım aşiretler tarafından tecrit edilmeye başlandığı, akabinde İngilizlerin Kerbela'daki elemanları vasıtasıyla ulemayı toplayıp bu tecrit anlayışını ortadan kaldırma yolunda birtakım adımlar attıkları buna mukabil onların teşebbüslerinde başarılı olamamalarının ardından Kufe ve Necef'e bir fırka asker sevk edip buralarda tahkimat icrasına giriştikleri vurgulanmıştır. Yazının son kısmında da İngilizlerin Atebât-ı Aliye'de askerî faaliyetler gerçekleştirmelerine ulemanın tepki vermesinden ötürü onların askerlerini kısa süre içerisinde Şii şehirlerinden çekmeye başladıkları ancak bu geri çekiliş sırasında kendilerinin özellikle Hindiye civarında bazı aşiretlerin saldırıları neticesinde seksen beş nefer kaybettikleri ve Osmanlı Cemiyeti'nin Irak ahalisini İngilizlerin aleyhine kıyam ettirebilmek amacıyla bir miktar süvari kuvveti ile mali yardım talep ettiği önemle belirtilmiştir³⁰.

Atebât-ı Aliye'nin sakinlerinin, Osmanlı sonrası ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak ve İngilizlere karşı bayrak açmak amacıyla kurduğu cemiyet bu süreçte yalnızca Osmanlı Cemiyeti ile sınırlı kalmamıştır. Bu kapsamda; Kerbela, Necef ve hatta Bağdat'ta kurulan ve ardından Hille ile Kut gibi Irak'ın farklı noktalarına dağılan al-Nahda al-İslamiye, al-Vataniye al-İslamiye ve al-İstiklal gibi birçok dini figürü, gazeteciyi ve farklı toplumsal kesimlerden insanları bünyesinde toplayan yapılanmalar ortaya çıkmış ve bunlar Irak'ın bağımsızlığının kazanılması için ciddi gayret sarfetmişlerdir. Ağırlıklı olarak 1918 ve 1919 yıllarında kurulan bu yapılanmalar yalnızca Şiileri değil aynı zamanda Sünni gruplara da kapılarını açarak ortak bir amaç uğrunda Irak toplumunu mobilize etmeye çalışmışlardır³¹.

Şii toplumunun, özellikle Seyyid Muhammed Kazım Yezdi önderliğinde kendisine bayrak açtığı farkına varan İngilizler için bu durum çok fazla şaşırtıcı olmamakla birlikte onlar temelde Atebât-ı Aliye'nin bu aksiyonu ile ne tür bir amaca ulaşmak istediğini kestirmeye çalışmışlardır. Buna mukabil İngilizler yaptıkları saha araştırmaları neticesinde Şiilerin Osmanlı'yı canlandırmayı arzulamakla birlikte o olmazsa diğer taraftan kendilerinin Irak'tan silinmesini sağlayıp Mekke Emiri Hüseyin'in oğullarından birisinin yönetimi altında yaşamak istediklerini ve bu uğurda birtakım faaliyetler icra ettiklerini kısa süre içerisinde anlamışlardır. Ayrıca İngilizlerin gözlemlerine göre

Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihani Üzerine Bir Çalışma'', *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, edit., Mutlu Adak, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 351-378.

²⁹Suud Hanedanı'nın atası olarak kabul edilen El Aneze Aşireti'nin bazı kolları XVII. yüzyıl itibarıyla -Orta Arabistan'dan- önce Suriye ardından Irak coğrafyasına dağılarak Osmanlı Devleti'nin adı geçen alanlarda etkisizleşmesinde başat rol oynamışlardır. Aneze Aşireti, İstanbul'un karşı salvolarına rağmen bilhassa XIX. yüzyılda bir diğer yayılmacı Şammar Aşireti ile birlikte meskûn olduğu alanlarda Osmanlı Devleti'nin yerini almaya başlamış ve kendisini Batılı devletler özelinde bir çekim merkezi haline getirmiştir. Nitekim Anezelilerin gayretleri Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte iyice onlar adına pozitif neticeler vermeye başlamış ve aşiret mensupları her ne kadar savaşın ilk yıllarında Osmanlı yanlısı/tarafsız bir eksende pozisyon alsalar da 1917 yılından sonra çoğunlukla İngilizler lehine hareket eder hale gelmişlerdir. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği", *History Studies*, 10/4, (June 2018), 167-187.

³⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2457/63. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

³¹Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", *International Journal of Middle East Studies*, 3/2, (1972), 133-134.

Şii toplumu, eğer Şerif Hüseyin'in oğullarından birisi yönetime geçmezse bu durumda Irak toplumunun farklı katmanlarından oluşan bir meclisin idaresinde yaşamayı düşünmüşlerdir³².

Şii toplumunun, başta Seyyid Muhammed Kazım Yazdi önderliğinde kurulan Osmanlı Cemiyeti üzerinden Osmanlı'yı yeniden canlandırmayı/yaşatmayı arzularıp İngilizleri Irak'tan çıkarma düşüncesi Devlet-i Aliyye tarafından karşılıksız bırakılmamıştır. Nitekim bu durumu desteklemesi bakımından Devlet-i Aliyye'yi temsil eden farklı birimler arasında kısa süre içerisinde birtakım -strateji ve faaliyet merkezli- yazışmalar gerçekleştirilerek Irak Şii toplumunun konum ve yöneliminin tamamen İstanbul'un arzuları ekseninde vücut bulması hedeflenmiştir. Hiç kuşku yok ki bunun için Şii toplumunun önde gelen isimlerine maddi ve manevi destekler sunulmaya başlanmış ve onlar üzerinden Atebât-ı Aliyye'ye nüfuz edilmek istenmiştir. Bu çerçevede de özellikle İngilizlerin baskıları nedeniyle Şii şehirlerinden ayrılıp Mardin, Nusaybin ve Diyarbakır gibi noktalara sığınan Şii din adamları üzerinde/Şii şehirleriyle imtizaç eden kişilerle irtibat kurularak onlar üzerinden Şii topluma mesajlar verilmeye çalışılmıştır. Örneğin Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey Dahiliye Nezareti'ne hitaben kaleme aldığı 16 Mart 1335 (16 Mart 1919) tarihli yazıda, 2. Ordu'nun³³ hizmetinde bulunarak onunla birlikte Nusaybin'e kadar gelen Samarra nakibinin vilayete gelerek kendisinin ve aşiretinin şimdiye kadar İngilizlerin düşmanlıklarını kazanmak pahasına Osmanlı Devleti'ni güçlü bir şekilde desteklediğini ifade ettiğini ve şu an sefalet içerisinde bırakılması noktasında beyanatta bulunduğunu açıklamıştır. Vali Vekili Mustafa Nadir Bey ilaveten aynı yazıda, yaptığı hizmetlere karşın sefaletle terk edildiğini iddia eden Samarra nakibinin durumu için Harbiye Nezareti ile muhabere edilmesinin önemli olduğu üzerinde durmuştur. Diyarbakır Vali Vekilinin Samarra nakibini konu edinen ilgili yazısı çok geçmeden birimler arasında hareketliliği beraberinde getirmiş ve adı geçen şahısla alakalı detaylı bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim Daire-i Sadaret Umur-ı Mühimme Kalemi konuyla alakalı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 23 Mart 1335 (23 Mart 1919) tarihli yazıda, evvelce 2. Ordu tarafından tahsis edilen yedi bin kuruş maaşının kesilmesinden ötürü zor durumda kaldığını belirten Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed'in yeniden kendisine maaş bağlanması ve ihtiyaçlarının giderilmesi için Harb-i Umûmî'de aşiretiyle beraber Osmanlı lehine gerçekleştirdiği faaliyetleri öne çıkaran bir dilekçeyi kaleme aldığını beyan etmiştir³⁴.

Diyarbakır Valiliği'nin, Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed ile ilgili -birtakım talepleri içeren- yazısı önce Dahiliye Nezareti'nin ardından Daire-i Sadaret Umur-ı Mühimme Kalemi'nin Harbiye Nezareti'ni sorumluluk üstlenmeye davet etmesine neden olmuştur. Şüphesiz Harbiye Nezareti farklı birimlerin ilgili konu nezdinde kendisine başvurularını geri çevirmemiş ve Seyyid Mehmed noktasında kendisinin hangi davranış kodunu benimsediğini kısa süre içerisinde ilan etmiştir. Bu eksende Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti için vücuda getirdiği 15 Nisan 1335 (15 Nisan 1919) tarihli yazıda Bağdat'a bağlı Samarra'ya artık nakip gönderilmesinin imkân dahilinde olmadığını açıklamıştır. Onun bu ifadesi de Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey

³²Ghassan R. Atiyah, "Iraq: A Study in Political Consciouness 1908-1921", (Unpublished Doctoral Thesis, Edinburgh University, 1968), 398.

³³Harb-i Umûmî'nin başında Trakya'da konuşlandırılan bu ordu, Enver Paşa'nın emriyle 1916 yılında 3. Ordu'yu Kafkasya'da Ruslara karşı desteklemek amacıyla Diyarbakır'a kaydırılmıştır. Yine bu orduya bağlı bazı birlikler -on dördüncü piyade tümeni gibi- zamanla Irak'a sevk edilmiştir. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev., Mehmet Tanju Akad, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 70, 172, 182-183.

³⁴Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 621/14. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Bâb-ı Âli Evrak Odası, 4560/341983. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. BEO.) olarak kısaltılmıştır.

tarafından Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey'e 5 Nisan 1335 (5 Nisan 1919) tarihinde aktarılmıştır. Ancak Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed konusu bir türlü kapanmamıştır. Şöyle ki bu sefer Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, Dahiliye Nezareti'ne 30 Nisan 1335 (30 Nisan 1919) tarihinde başka bir yazı yazarak Samarra Nakibi Seyyid Mehmed'in çok zor koşullar altında yaşadığını belirtip ona ya muhacirin tahsisatından ya da maliye veznesinden maaş bağlanmasının önemine işaret etmiştir. Yine bununla yetinmeyen Nadir Bey 5 Mayıs 1335 (5 Mayıs 1919) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yeniden yazarak şu ana kadar ihtiyaçları karşılanmayan ve Harb-i Umûmi'de büyük yararları görülen Samarra nakibinin artık Diyarbakır'a gelen Amerika İaşe Cemiyeti ile temasta bulunduğunu ve böyle bir kişiyi kaybetmenin/İngilizlerin tarafına itmenin açıklanamayacağını belirtmiştir³⁵.

Diyarbakır Valiliği'nin, Devlet-i Aliyye'nin uzun vadede istifade edebileceğini düşündüğü Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed hakkında İstanbul'u defalarca uyarması sonunda meyvelerini vermiştir. Hakikaten Dahiliye Nezareti bünyesinde tesis edilen Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinden³⁶ Diyarbakır Valiliği'ne çekilen 11 Mayıs 1335 (11 Mayıs 1919) tarihli şifreli telgrafta Seyyid Mehmed ve rüfekasına -efrad-ı aile reisi itibariyle- eşraf maaşı şeklinde muhacirin tahsisatı iaşe maddesinden bin beş yüz kuruş tesviye tensip buyrulduğu açıklanmıştır. Ardından Diyarbakır Valiliği, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 12 Mayıs 1335 (12 Mayıs 1919) ve 14 Mayıs 1335 (14 Mayıs 1919) tarihli yazılarda aylık maaşın haricinde Samarra nakibine bir hane ayarlandığını belirtip Irak'ta izlenecek siyaset için Şammar gibi aşiretlerin önderleri ile münasebet kurmanın önemine atıfta bulunmuştur³⁷.

Devlet-i Aliyye'yi simgeleyen -Harbiye ve Dahiliye nezaretleri ile Diyarbakır Valiliği gibi- birimler arasında ilk etapta Nəcəf'te kurulan Osmanlı Cemiyeti sonrasında Nusaybin'e sığınan Samarralı Seyyid Mehmed ekseninde yazışmalar yapıldığı süreçte Irak coğrafyası adeta kaynayan kazan halini almıştır. Şöyle ki Osmanlı'nın tamamen Irak'tan soyutlanmasının akabinde İngilizlerle baş başa kalan Şii toplumu Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın/bir Arap prensinin yönetimi altında yeni Irak'ın önemli bir parçası olmayı arzulamış ve bu ekseninde İngilizlerin denetimi olmaksızın yaşamayı hedeflemiştir. Nitekim Şii toplumu bu çerçevede İngilizlerin 1918 yılının -1919 yılına sarkan- son ayları itibariyle Irak'ta hayata geçirmeye çalıştığı referandumu türlü türlü enstrümanları kullanarak engellemeye çalışmış/boycot etmiş ve zaman zaman kendi gerçekleştirdiği saha araştırmaları ile Irak'ta hâkim unsur olarak belirmeye gayret etmiştir. Şüphesiz bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin etkinliğini Irak'ta ortadan kaldırdıktan sonra bu alanda otorite inşa etmek isteyen İngilizler ile bu teşebbüsün karşısında yer alan Şii toplumu arasındaki ilişkilerin gerilmesine hatta zamanla çatışmaya dönmesine sebebiyet vermiştir³⁸.

Osmanlı devlet formasyonunu simgeleyen birimlerin etkisiz hale gelmesi ile Irak'ta en önemli güç parametresi şeklinde ortaya çıkmaya çalışan Şii toplumu, İngilizlerle farklı münasebetler

³⁵Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri, 50/82. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. İ. UM. EK.) olarak kısaltılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye, 19/1. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. İ. UM.) olarak kısaltılmıştır. BOA. DH. ŞFR., 627/129; BOA. DH. ŞFR., 628/91.

³⁶Osmanlı Devleti'nin son döneminde meydana gelen nüfus hareketliliğini sistematize etmek için kurulmuştur. Kurumun böyle bir amaç ekseninde tesis edilmesi ve bu çerçevede hareket etmesi ona yönelik -İttihatçıların Türkleştirme politikasının en önemli enstrümanı gibi- birtakım suçlamalara maruz kalmasını beraberinde getirmiştir. Bu konuda hazırlanan -doktora tezinden hazırlanmış- en ciddi çalışma için bkz: Volkan Martin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019).

³⁷BOA. DH. ŞFR., 99/131; BOA. DH. ŞFR., 629/76; BOA. DH. ŞFR., 630/23; BOA. DH. ŞFR., 99/311.

³⁸Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 131-134; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 61-65.

kurduğu esnada önderi/sözcüsü olarak kabul ettiği Şeyh Muhammed Kazım Yazdi'nin Nisan 1919 tarihinde vefatı ile sarsılmıştır. Buna mukabil Muhammed Kazım Yazdi'nin vefatından sonra Atebât-ı Aliye'de tek otorite olarak ortaya çıkan Şeyh Muhammed Taki Şirazi stratejileri ve faaliyetleri ile Şii toplumunun İngilizlerle kurduğu münasebetlerde köprü vazifesi görmeye başlamıştır. Ancak Kazım Yazdi'den sonra Şii toplumun sözcülüğünü üstlenen Muhammed Taki Şirazi döneminde dahi Atebât-ı Aliye ile İngilizler arasındaki ilişkiler hiçbir şekilde yumuşamamış hatta Âyetullah Kâşânî gibi Şiiiler arasında sözüne kıymet verilen isimlerin faaliyetleri ile iyice gerilmiş³⁹ ve Haziran 1920'de başta Şii kentleri olmak üzere Irak'ın tamamında⁴⁰ ortaya çıkan isyan hareketi İngilizlerin başını ağrıtır hale gelmiştir. Bununla birlikte Şii toplumunun aksine Sünni gruplarla sıcak ilişkiler kuran⁴¹ ve onları Irak siyaseti için daha faydalı addeden İngilizler, Sünnilerin de desteğini alarak Kerbela, Necef, Samarra ve Kazımiye gibi Şii kentlerinde yüksek yoğunlukta seyreden isyan dalgasını bertaraf etmiş ve Şiiiliğin bu alanda politikayı şekillendirecek ideolojik bir araç olmasını engellemişlerdir. Böylece 1918 yılının sonbaharından itibaren Irak'ta etkin bir parametre olarak gözükmeye çalışan Şii toplumu, İngilizlerle girdiği mücadelede büyük bir yara alıp saf dışı kalmıştır⁴².

1920 yılının ilk aylarından itibaren Muhammed Kazım Yazdi ve Muhammed Taki Şirazi'nin önderliklerinde İngilizlere karşı bayrak açan Şii toplumu bu süreçte Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketinin lideri konumunda bulunan Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçmekten asla geri durmamıştır. Bu dönemde Anadolu'da emperyal güçlere karşı gösterilen mukavemet Irak Şii toplumunu İngilizlere karşı koyma noktasında cesaretlendirmiş ve Millî Mücadele Hareketi'nin/liderinin örnek alınmasını sağlayıp⁴³, ondan maddi ve manevi destek talep edilmesini sağlamıştır. Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından -Harbiye Nezareti'ne bağlı- Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Dairesi, Hariciye Nezareti'ne çektiği 26 Şubat 1336 (26 Şubat 1920) tarihli yazının ekine -On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan⁴⁴ 12-13 Şubat 1336 (12-13 Şubat 1920)

³⁹Kendisi 1920 isyanında aktif bir rol üstlendiği için isyanın bastırılmasından sonra Irak'ta daha fazla kalamamış ve İran'a hicret etmek mecburiyetinde kalmıştır. Hamid Algar, "Âyetullah Kâşânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, (2022), 6.

⁴⁰Özellikle günümüzde Kuzey Irak adı verilen alanda -Osmanlı döneminde Musul Vilayeti'nin sınırları içerisinde- bulunan Erbil, Süleymaniye, Kerkük vb. noktalarda yaşayan başta -oranı tam manasıyla bilinmemekle birlikte- Kürtler ve Türkmenler/Türkler olmak üzere diğer unsurlar da 1920 isyanına ciddi katkı sunmuşlardır. Bu konuda bazı kaynaklar için bkz: Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2003), 158-164; Asra Sayhood, "1917-1932 Dönemi Irak Yönetimi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009), 42-53; Usame Kemali-Ammar M. S. Sinjar, *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 28-33; Davut Hut, "İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri", *Bir İnsan-ı Selâm: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, edit., Refik Arkan-Halim Demiryürek, (Antalya: Lotus Yayınevi, 2016), 727-728.

⁴¹Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki bazı kaynaklara göre Irak'taki birtakım Sünni gruplar İngiliz işgaline baştan beri karşı oldukları için bu süreçte Şii gruplar ile birlikte hareket etmişlerdir. Kadhim, "Efforts at Cross-Ethic", 279-282.

⁴²Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 136-157; Nakash, *Irak'ta Pandora'nun Kutusu*, 66-72; Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 55-61; Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq", 136-139.

⁴³Bu durumu/çalışmada kullanılan ilgili arşiv vesikasını doğrulaması açısından; Qassam KH. AL Jumailly tarafından hazırlanan (Qassam KH. AL-Jumailly, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 29-vd) künyeli çalışmada, Anadolu'daki Kemalizm Hareketinin başta Şii toplumu olmak üzere Irak'ta yaşayan insanlarda büyük bir heyecan yarattığı İngilizlerde ise büyük bir tedirginliğe sebebiyet verdiği detaylıca izah edilmiştir.

⁴⁴1911 yılında Bağdat'ta kurulan bu kolordu Birinci Dünya Savaşı sırasında farklı alanlarda kullanılması ile ön plana çıkmıştır. Alman etkisi altındaki Osmanlı Genelkurmayının belirlediği öncelikli savaş alanlarına göre harbin başında bu kolordu 3. Ordu'ya katılmak üzere yola çıkarılmıştır. Ancak Irak'taki harp yoğunluğunun günden güne artmasından ötürü bir süre sonra yeniden bu alana kaydırılmış lakin Türk-Alman ittifakının İran'a yönelik stratejilerinin ve faaliyetlerinin tatbik edilebilmesi amacıyla yeni bir yer değişikliği ile İran'a hareket etmiştir. Son olarak On Üçüncü Kolordu, Kut kuşatması sonrasında kendisini yenileyerek yeniden Bağdat'ı zorlayan İngiliz güçlerini engellemesi için 6. Ordu Komutanı Halil Paşa tarafından geri çağırılmış fakat Bağdat'ın düşmesine mâni olamamıştır. Bağdat'ın düşmesinden sonra ise İngiliz birliklerinin kuzey yönüne doğru ilerlemeleri karşısında Irak'ta tutunmaya çalışan bu kolordu Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Nusaybin'e hareket edip orada konuşlanmıştır. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, 40, 62, 95, 275; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 62, 92, 111, 125-128, 172. Ayrıca bu kolordu, savaşın bitimini

tarhinde kendisine ulaşan- Irak şeyhlerinden Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben kaleme aldığı mektubun bir suretini koymuştur. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi'nce Hariciye Nezareti'ne gönderilen bu mektupta Irak Şii toplumunun Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ne bakışı, ondan beklentisi ve nihayetinde onun destekleri ile İngilizleri Irak'tan çıkarma planları yer almıştır. Bu çerçevede ilk olarak Bağdat'la Felluce arasında yaşayan bir aşiretin reisi sıfatı ile Mardin'e gelen Şeyh Mansur Efendi'nin, Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya⁴⁵ hitaben kaleme aldığı mektubu getirdiği ifade edilmiştir. Mektubun ikinci kısmında Irak ahalsinin Osmanlı bayrağı altında yaşamak ve ölmek istediği, harekete geçmek için doğru zamanın geldiği, özellikle bunun için on kişiden müteşekkil bir heyetin çeşitli beyannameler neşrettiği ve Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin önderliğinde Irak ve İran'daki Şiiilerin harekete geçmeğe hazır oldukları açıklanmıştır⁴⁶.

Atebât-ı Aliye'nin önde gelen Şii din adamlarının ve genel anlamda Irak'ta ismi ön plana çıkan simaların Anadolu'daki Millî Mücadele hareketinin lideri Mustafa Kemal ile temas kurma arzusu Kemalizm hareketinin Irak'a kadar uzanmasına kapı aralamıştır. Bu minvalde Kemalizm hareketi - 1921 yılının bahar aylarında yoğunluk kazanmakla birlikte- özellikle 1920 yılının sonbaharından itibaren Türk Millî İstiklal Hareketi'ni manevi anlamda destekleyen Şeyh Ahmet Eş-Şerif Es-Senûsî⁴⁷ yoluyla Irak'ta dolaşıma sokulmuş ve kendisine taraftar kazanmaya başlamıştır. Hiç kuşku yok ki Kemalizm hareketinin Irak'ta popülerlik kazanması İngilizleri ciddi anlamda rahatsız etmiş ve bu alanda kuracakları manda yönetiminin işlevsiz kalması tehlikesini doğurmuştur⁴⁸.

İngilizler, Kemalizm Hareketi'nin Irak'ta dolaşıma sokulmasından rahatsızlık duymakla beraber alandaki birimleri vasıtasıyla onu her daim gözetim altında tutmaktan asla vazgeçmemişlerdir. Nitekim bunun için Bağdat'taki haber alma kanallarını aktif olarak kullanmışlar ve Mustafa Kemal'in başta Şii toplumu olmak üzere Irak'ta meskûn gruplar üzerinde ne anlam ifade ettiğini anlamlandırıp Londra'ya raporlamışlardır. Bu konuya örnek teşkil etmesi bakımından 11 Ocak 1920 tarihinde *Times* gazetesinde yayımlanan Bağdat kaynaklı bir haber küpüründe Mustafa Kemal'in yalnızca Irak değil aynı zamanda Suriye'deki adamları vasıtasıyla Arapları İngilizlere karşı ayaklandırma ve onları Ankara'nın belirlediği istikamet çerçevesinde konumlandırmaya çalıştığı ifade edilmiştir⁴⁹.

1920 yılının yaz aylarında başlayan ve neredeyse Irak'ın tamamına sıçrayan isyan dalgasını güç kullanarak bastıran İngilizler, sahadaki durumun gittikçe -Şiiilerin konum ve yönelimlerinin- kendi aleyhlerinde seyrettiğini düşünerek Irak'ın yeni siyâsî yapısını bir an önce oluşturmak istemişlerdir.

müteakip Nusaybin'de konuşlanmakla birlikte Irak'taki istihbari bilgileri toplayıp bunları dolaşıma sokmaya devam etmiştir. Bu kapsamda Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen 6 Teşrin-i Sani 1335 (6 Kasım 1919) tarihli telgrafta, On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan elde edilen istihbarat kaynaklı bazı metinlerin muhafaza altına alındığı vurgulanmıştır. Şüphesiz bu telgraf ile Irak'taki gelişmelerin takip edildiği ve bunlara karşı bir pozisyon alınması yönünde birtakım hazırlıkların icra edildiği ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş Kalemi, 25/55. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BOA. DH. EUM. AYŞ*) olarak kısaltılmıştır.

⁴⁵Irak Şii toplumu ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki münasebetleri doğrulaması bakımından konuyla alakalı bir çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın Şii din adamlarına İngilizlere karşı koyulması için 7000 lira gönderdiğinden bahsedilmiştir. Bu konuda bkz: Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 52.

⁴⁶*BOA. HR. SYS., 2464/6.*

⁴⁷Libyalı tarikat şeyhi Senûsî, Millî Mücadele Hareketi'nin Anadolu'da zafer kazanmasına ve yine onun Irak ve Suriye'de örnek teşkil etmesine manevi anlamda çok büyük destek vermiştir. Hem onun hayat hikayesi hem de faaliyetlerini konu edinen bir çalışma için bkz: Sadık Erdaş, "Şeyh Ahmed Eş-Şerif Es-Senûsî (1873-1933)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-ahmed-es-serif-es-senusi-1873-1933> Erişim Tarihi: 05.06. 2022.

⁴⁸Murat Güztoklusu, *Musul Özdemir Harekâtı*, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006), 64-68.

⁴⁹*BOA. HR. SYS., 2637/64.*

Nitekim bu doğrultuda en başta Tahran büyükelçiliği görevini yürüten Sir Percy Cox, Irak Yüksek Komiserliği görevine getirilmiş ve ardından kendisi Ekim 1920 tarihi itibarıyla Irak'ta geçici bir hükümet kurma işine girişmiştir. Nihayetinde ekim ayının sonlarına doğru geçici hükümet şekillenmiş ve eski Bağdat Nakibüleşrafi Abdurrahman Nakib/El-Geylani Irak Başbakanlığı'na, yine eski Osmanlı subaylarından Cafer el Askeri Savunma Bakanlığı'na kardeşi Nuri Said de Genelkurmay Başkanlığı'na atanmıştır. Bunlara ilaveten geçici hükümette yer alan bakanların çoğunluğunu Sünniler birkaçını ise Şiiiler ve Irak'ın diğer unsurları oluşturmuştur. Nihayetinde İngilizler Irak'ta Şiiilerle karşılaştırıldığında -son isyan hareketi de düşünüldüğünde- daha yararlı addettiği Sünni topluluk üzerinden geçici hükümeti şekillendirmiş ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak tahtına çıkarmak için önemli bir zaman kazanmıştır⁵⁰.

İngilizlerin, Irak'ın siyasî yapısını bir an evvel oluşturmak istemesinde 1920 isyanının sadece İngiltere'de değil aynı zamanda Avrupa'nın önemli ülkelerinde yankılanmaya başlaması etkili olmuştur. Bu cümleyi biraz açmak gerekir ise Irak'taki İngiliz etkinliğinin azaldığı/azalacağı şeklinde dünya kamuoyunda herhangi bir düşünce ortaya çıkmaması için İngilizler bu süreçte bir an önce işe koyulmuşlardır. Hakikaten Osmanlı Hariciye Nezareti'nin dikkatini çeken İtalya merkezli *Corriere della Serra* gazetesinin 16 Haziran 1920 tarihli Irak'ta isyan başlıklı nüshasında konuyla alakalı yer alan bilgiler de İngilizlerin bu konuda neden acele ettiğini gözler önüne sermeye yetmiştir. Nitekim gazeteye göre -Atebât-ı Aliye üzerinde ciddi bir etkisi olan- Şammar Aşireti sahadaki birçok İngiliz memuruna ve onlarla bağlantılı olduğu iddia edilen kişilere saldırırken Musul'da ise durum kaotik bir hâl almış ve çok sayıda telefata meydana gelmiştir. Hatta gazete Musul'daki olayları tanımlama noktasında iyice ileri giderek güç boşluğundan faydalanan ve altı bin kişiden oluşan Arap takımının şehirdeki birtakım mahalleleri topa tuttuğunu belirtmiş ve bütün bunlar karşısında İngilizlerin Dicle Nehri üzerindeki sefineleri vasıtasıyla savaş pozisyonu aldıklarından dem vurmıştır. Bu iddiaların doğruluğu tartışılmakla birlikte şunun altı çizilmesi gerekir ki 1920 isyanının akisleri İtalya özelinde Avrupa'da duyulmaya başlanmıştır⁵¹.

Şii toplumunun 1920 isyan hareketi neticesinde devre dışı kalması ile eli güçlenen ve bu durumu kurduğu geçici hükümet ile taçlandıran İngilizler yeni süreçte – Mezopotamya'da Mustafa Kemal Paşa karşısında önemli bir güç odağı şeklinde beliren⁵²- Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak tahtına oturtabilmek için çalışmalarına başlamışlardır. Bunun için Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip -eski- Osmanlı Arap coğrafyasında/Ortadoğu'da oluşturulacak yeni idari mekanizmaları/anlayışları belirlemek amacıyla Sir Percy Cox, Winston Churchill, Gertrude Bell ve Abdurrahman Nakib gibi üst düzey isimlerin katılımı çerçevesinde Mart 1921 tarihinde Kahire'de bir konferans tertip edilmiştir. Konferans neticesinde bir ara Suriye'de kurulacak manda yönetiminin başına düşünülen Şerif Hüseyin'in oğullarından -her ne kadar geçici hükümetin başkanı

⁵⁰Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, çev., Kadri Yıldırım, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2005), 120-121; Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya", 11-12; Kurşun, "Kimlik ve Savaş:", 233-234; Kurşun, "Irak'ta 'Kim' ", 64-65; Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 62-64; Kemali-Sinjar, *Irak Yönetimi Altında*, 33-35.

⁵¹BOA. HR. SYS., 2718/2.

⁵²Bu ifadeden kasıt şudur ki 1920 yılından itibaren Suriye ve Irak'ta Mustafa Kemal Paşa ile Faysal'ın popülaritelerinin artması onların buralarda ciddi taraftar kazanmalarını ve birbirlerinin rakibi haline gelmelerini sağlamıştır. Hatta bu durum birtakım basın-yayın organlarına dahi yansımıştır. Örneğin *Daily Mail* gazetesinin 14 Temmuz 1920 tarihli nüshasında yer alan habere göre Halep şehri ikiye ayrılmıştır. Buradaki Türklerin bir kısmı Mustafa Kemal Paşa taraftarlığı ile ön plana çıkarken yine burada meskün Suriyeli Araplar Emir Faysal lehinde hareket eder hale gelmişlerdir. Böylece Mustafa Kemal Paşa ve Emir Faysal'ın popülariteleri birbirlerini etkileme seviyesine ulaşarak birtakım bölünmelerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. BOA. HR. SYS., 2718/6.

Abdurrahman Nakib/El-Geylani bu durumun aleyhinde pozisyon almasına karşın⁵³- Faysal'ın⁵⁴ Irak tahtına oturtulmasına Abdullah'ın ise Ürdün krallığına getirilmesine karar verilmiştir. Irak ve Ürdün'de ifade edilen kişilerin önderliklerinde manda yönetimleri tesis edilirken Suriye ve Lübnan'da Fransızların yönlendirmeleri ile çeşitli yönetim anlayışlarının benimsenmesine ise ses çıkarılmamıştır. Böylece Arap coğrafyasında/Ortadoğu'da kartların yeniden karılması ile Faysal'ın Irak tahtına oturtulma süreci resmen başlamıştır⁵⁵.

Kahire Konferansı neticesinde Irak tahtı için ön plana çıkan Faysal kısa süre içerisinde buraya hareket ederek temayül yoklaması yapmaya başlamıştır. Esasında konferansta alınan en önemli kararlardan birisini teşkil etmesi bakımından kısa süre içerisinde Irak'ın tamamında Faysal'ın devlet başkanı olarak kabul edilip edilmemesini içeren bir referandum yapılmıştır. Şii toplumunun 1920 isyanı ile etkisiz hale gelmesinin gölgesinde gerçekleşen bu göstermelik referanduma Musul Vilayeti'nin içerisinde bulunan Kerkük, Erbil ve Süleymaniye gibi noktalarda meskûn Türkmenler/Türkler ve Kürtler ya katılmamışlar ya da Faysal aleyhine⁵⁶ oy kullanmışlardır. Lakin Irak'ın diğer noktalarında -Bağdat ve Basra'nın hinterlandında- yaşayan kitle ise -her ne kadar mevcut şartlardan ötürü kullanılan reyin meşruiyeti sorgulanmakla beraber- Faysal lehine⁵⁷ oy kullanmışlardır. Böylece Mart 1921 tarihinde Kahire Konferansı'nda alınan karar çerçevesinde icra edilen referandum ile Şerif Hüseyin'in oğullarından Faysal Ağustos 1921 tarihinde İngilizler tarafından kral sıfatıyla Irak tahtına⁵⁸ oturtulmuştur. En nihayetinde 1918 yılının sonbaharından sonra Irak'ta beliren güç boşluğunu kimin dolduracağı sorusu cevaplandırılmış ve Atebât-ı Aliye'nin devre dışı kalması ile İngilizler Sünni merkezli Faysal üzerinden bu alanı idare etmeye başlamışlardır. Ayrıca Faysal'ın Irak tahtına oturtulması Şii toplumunun önde gelen isimlerinin artık

⁵³Abdurrahman Nakib'in/El Geylani'nin haricinde ilgili süreçte Irak tahtına birden fazla aday çıkmıştır. Bunlar içerisinde son dönemde Irak'ta yıldızı parlayan Seyyid Talip, Muhammara Hâkimi Şeyh Hazal ve hatta Sultan Vahdettin'in oğlu Burhanettin Efendi dahi yer almıştır. Abdurrahman Nakip ise geçici hükümetin reisi olması ve ilgili süreçte Irak isimli yapının hali hazırda yöneticiliğini üstlenmesi hasebiyle başka bir idareciye gerek duyulamayacağını düşünerek konferansta kendi lehine/Faysal aleyhine propagandada bulunmuştur. Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 69-70; Kemali-Sinjar, *Irak Yönetimi Altında*, 36-37; Kurşun, "Kimlik ve Savaş:", 233; Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya", 12; Kurşun, "Irak'ta 'Kim' ", 72.

⁵⁴Burada bir parantez açmak gerekir ki her ne kadar Sykes-Picot Antlaşması ve onun devamı niteliğindeki İngiliz-Fransız görüşmelerinde Faysal'ın Suriye'de kurulacak manda yönetiminin başına geçmesi tasarlanmışken-bu yönde adımlar atılırken 1920 yılının bahar aylarından sonra durum tersine dönmüş ve kendisi Irak'ta kurulacak manda yönetiminin liderliğine yönlendirilmiştir. Ancak Faysal 1918 yılının sonbaharından itibaren Suriye'de etkin bir parametre olarak bulunmuş ve alanın hâkimi sıfatıyla birçok aksiyonun içerisinde yer almıştır. Bu konuda bkz: Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda*, 378-382, 387-vd.

⁵⁵Sara Reguer, *Winston S. Churchill and the Shaping of the Middle East, 1919-1922*, Academic Studies Press, (2020), 74, 80-81; Yusuf Turan Çetiner, "Yüzyıl Önce: 'Büyük Güç' Kurguları ve 1921 Kahire Konferansı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 69, (2021), 190-193; Barr, *Kırmızı Çizgi*, 130-133; Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden*, 171-177; Polat, *Türk-Arap İlişkileri*, 185-186; Ahmed, *Kerkük*, 123-137; Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 68-72.

⁵⁶Kemal Mazhar Ahmed, Suphi Saatçi ve Mahir Nakip gibi isimler farklı kaynaklardan istifade ederek hazırladıkları çalışmalarda Kürtlerin ve Türkmenlerin/Türklerin Faysal'ın Irak tahtına oturtulmasına şiddetle muhalefet ettiklerini ve onun Irak'ta kabul görmemesi için ellerinden geleni yaptıklarını vurgulamışlardır. Bu konuda bkz: Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 51-52; Ahmed, *Kerkük*, 137-142; Saatçi, *Irak Türkmenleri*, 161-165.

⁵⁷Burada kast edilen çoğunluğunu Şiiilerin oluşturduğu nüfus kitlesinin tercihidir. 1920 isyanı neticesinde etkisiz hale gelen/getirilen Şii toplumu gelinen süreçte çoğunlukla Faysal'ın Irak tahtına oturtulmasına -birtakım koşullar doğrultusunda- ses çıkarmamışlardır. Pek tabii ki Şiiilerin mevcut konularının 1918 yılının sonbaharındaki gibi olmayışı başka bir tabirle artık onların Irak siyasetini etkileyebilecek/yönlendirebilecek güce sahip olmamaları ve Faysal'ın mensup olduğu ailenin nüfuzu onun ismi üzerinde uzlaşmalarına kapı aralamıştır. Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 75-78; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 161-164.

⁵⁸Ayrıca bütün bu gelişmeler yaşanırken Faysal'ın kral sıfatı ile Irak tahtına geçmesinde Gertrude L. Bell'in faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Bu konuda dikkat çekici bir çalışma için bkz: Davut Hut, "Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 35, (İstanbul 2016), 117-166.

bu alandaki varlığını tartışmaya açmış ve ilerleyen süreçte onların Şiiliğin bir diğer merkezi İran'a sürgün edilmelerine veya hicret etmelerine sebebiyet vermiştir⁵⁹.

İngilizlerin, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal üzerinden Irak'ta Sünni merkezli bir devlet anlayışını hayata geçirmeleri uzun bir süredir Kemalizm Hareketi'ni bu alanda dolaşıma sokan Ankara Hükümeti'ni hayal kırıklığına uğratmıştır. Şiiler üzerinden Irak'ta varlığını hissettirmeye çalışan ve İngilizlerin buradaki etkinliğini azaltabilmek için Necef ve Kerbela gibi noktalarda çeşitli stratejiler ve faaliyetler yürüten, hatta birtakım hükümetler tesis etme arayışı içerisinde olan Ankara Hükümeti, Faysal'ın Irak Devlet Başkanı sıfatını elde etmesi sonrasında sahada güç kaybına uğramıştır. Nitekim Sabık (Eski) Elcezire Cephesi Kumandanı Mirliva Nihad'ın⁶⁰ 5 Nisan 1338 (5 Nisan 1922) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı müdafaada sarf ettiği şu sözler⁶¹ de bu durumu doğrulaması açısından büyük bir önem teşkil etmiştir⁶²:

Elcezirede Osmanlı Hükümetinin tecellisine şâhid olan Irak Heyet-i ihtilâliyelerinin bundan kuvvet alarak Necef'te bir hükümet-i muvakkatesi teşkiline kadar ileri gittikleri görüldü. Gerek bu hükümet-i muvakkate ve gerek Musul cemiyet-i ihtilâliyelerinden gelen heyât ve murahhasların hükümet-i milliyemize olan maruzatnameleri tarafından Meclis-i âli riyasetine şifre ile mealen ve asılları posta ile mükerreren takdim olunmuştu. Diyarıbekir'e gelen bu heyet ve murahhâslar ikna ve ırzâ edilerek Irak ve Musul'a şâmil ve hükümet-i Osmaniye irtibatında teşekkül edecek bir Irak Hükümet-i islâmiyesinin başına bir Osmanlı şehzadesinin getirilmesi ve onun vüruduna intizaren niyabet tariki ile Şeyh Sünusi Hazretlerinin izâmı karargir olarak hükümet-i milliyeye tarafımdan ledelarz, Sünusi Hazretleri Diyarıbekir'e celbolundu. Fakat müşarünileyhin muvasalatları dört ay kadar teahhur ettiği ve tarafımızdan maddi kuvveti ile Irak ihtilâli beslenemediği cihetle, âkibet İngiliz vesâyâsına zebûn düşerek Necef Hükümet-i muvakkatesi dağıldı ve teşebbüs akîm kaldı ise de Irak'ın merbutiyet-i Osmaniyesi bugün Faysal hükümetinin teşekkülüne rağmen, urban ve aşâir âfâkında elân her fırsat zuhurunda kendini göstermekten hâlî kalmadığı veçhile, esaslı bir mevcudiyet halindedir.

Ankara Hükümeti'nin, Faysal'ın Irak tahtına geçmesi karşısında çok fazla ses çıkar(a)mamasında Anadolu'da işgal kuvvetlerine karşı kazandığı askerî zaferi aynı süreçte diplomasi ile taçlandırmak istemesi ve bunun için sınırlı gücünü ana hedef alanında kullanma arzusu önemli rol oynamıştır. Nitekim bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Selanik merkezli *Yeni Asır* gazetesinde çıkan 31 Aralık 1921 tarihli bir habere göre İstanbul İngiliz Kuvvetleri Başkumandanı General Harington Ankara Hükümeti'nin İstanbul Mümessili Hamid Bey ile çoktan müzakerelere başlamış ve ona hükümetinin Ankara İtilafnamesi'ni Emir Faysal'ın Irak tahtına geçmesinin onaylanması ve Hindistan'daki Türk propagandasından feragat edilmesi karşılığında kabul edebileceğini belirtmiştir. Hiç kuşku yok ki *Yeni Asır* gazetesinde çıkan bu haber, Ankara Hükümeti'nin Irak'taki gelişmeleri yakından takip ettiğini ancak burayla bağlantısının sınırlı olmasından ve Anadolu'da İtilaf kuvvetleri ile yoğun bir askerî mücadele içerisinde yer almasından ötürü İngilizlerin Irak konusunda attığı adımları engelleyemediğini ortaya koymuştur⁶³.

⁵⁹Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 72-73; Kemali-Sinjar, *Irak Yönetimi Altında*, 40; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 82-83; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 172.

⁶⁰Onun hayat hikayesi ve bilhassa Elcezire Kumandanlığı sırasındaki faaliyetleri hakkında bkz: Sadık Erdaş, "Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (Güz 2018), 3-36.

⁶¹Ömer Osman Umar daha önce hazırladığı bir çalışmada (Ömer Osman Umar, "Milli Mücadele Dönemi Atatürk'ün Ortadoğu Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1, (Elazığ 2010), 454.) bu sözleri yorumlayarak aktarmıştır.

⁶²T. B. M. M. *Gizli Celse Zabıt Cerideleri*, Devre: 1, Cilt 3, İçtima Senesi: III, 22 Temmuz 1338 (1922), 563.

⁶³Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı, 59/33. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BOA. HR. İM.*) olarak kısaltılmıştır.

Faysal'ın, İngilizler tarafından Irak krallığına oturtulmasından yalnızca Atebât-ı Aliye'nin sakinleri ve Ankara Hükümeti değil aynı zamanda bazı devletler de pek hoşnut kalmamıştır. Şöyle ki Osmanlı Hariciye Nezareti'nin sefaretler vasıtasıyla elde ettiği -istihbari- bilgiler içerisinde Irak'ta Faysal önderliğinde yeni bir sürecin başlamasının özellikle Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kaygı verici bir durum olarak algılandığı yer almıştır. Bu çerçevede Paris Osmanlı Sefareti'nin 2 Eylül 1921 tarihli telgrafına göre Fransızlar, Faysal'ın Irak'ta yeni bir süreci başlatmasını İngilizlerin Mezopotamya'daki yayılcı anlayışının tezahürü ve kendi hinterlandı içerisinde bulunan Suriye'nin güvenliğine bir tehdit şeklinde tanımlamışlardır. Buna mukabil Paris Osmanlı Sefareti'nin 7 Nisan 1921 tarihli bir başka yazısına binaen Amerika Birleşik Devletleri ise İngilizlerin Faysal üzerinden Irak'ta öne çıkmasının/manda yönetimi kurmak isteyişinin Cemiyet-i Akvam tarafından kabul edilmesini Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da oluşturulmaya başlanan yeni düzende kendi menfaatlerinin dikkate alınmaması üzerinden eleştirmiştir⁶⁴.

Faysal'ın Irak tahtına geçmesinden Ankara Hükümeti, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri pek hoşnut kalmasa da İngilizler Asya'daki emellerinin tatbiki açısından bu durumu büyük bir zafer olarak addetmişlerdir. Nitekim özellikle 1921 yılında İngiliz basını mevcut konunun önemine dair birçok haber yaparak İngilizlerin Asya'daki emellerinin gerçekleşebilmesi adına Faysal figürünün sahada ne anlam ifade ettiğini okuyucularına duyurmaya çalışmıştır. Örneğin *Daily Telegraph* gazetesinin 6 Mayıs 1921 tarihli nüshasında geçen "*Asya'yı Vusta'da İngiliz Siyaseti Irak'ın İstikbali*" isimli makalede konuya dair önemli bilgiler yer almıştır. Gazeteye göre jeopolitik ve jeostratejik konumundan ötürü en başta Irak, İngiltere'nin Avustralya'ya kadar uzanan sömürgelerine ulaş(a)bilmesi için Asya'da kontrol altında tutması gereken en önemli hava merkezi şeklinde ortaya çıkmıştır. Dünya'nın bundan sonraki gelişiminde havacılığın çok fazla öne çıkacağı belli olduğundan Londra'dan Avustralya'ya tayyare ile sekiz günde varılabildiği bir dönemde gazeteye göre Irak, Londra ile Avustralya arasında kalan kısmın kesişiminde bulunmasından dolayı kıymeti iyice artan bir alan haline gelmiştir. Yine gazete, Irak'ın İngiliz siyaseti çerçevesinde kullanılabilmesi için en önemli ismin yerlilerin dahi itiraz etmediği Emir Faysal olduğunu belirttikten sonra Irak'ta bundan sonra demiryolu, ordu ve mali konularda hayata geçirilmesi düşünülen yeni adımları onun idaresi altında gerçekleştirmenin İngiliz menfaatine hizmet ettiğini açıklamıştır. Böylece Şiiilerin dahi 1920 isyanından sonra ismine onay verdikleri Faysal üzerinden İngilizler yeni Irak'ı şekillendirmeye başlamışlardır⁶⁵.

⁶⁴BOA. HR. SYS., 2468/13; BOA. HR. SYS., 2466/21.

⁶⁵BOA. HR. SYS., 2466/53.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, başta Irak olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki/Arap coğrafyasındaki -eski- topraklarında bir güç boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Bu güç boşluğu, 1918 yılının sonbaharından itibaren Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki/Arap coğrafyasındaki en büyük hasmı İngiltere ile bölgesel dinamizmi simgeleyen yerel unsurlar arasında zaman zaman çatışma zaman zaman uzlaşmayı beraberinde getirmiş lakin en nihayetinde Osmanlı sonrasında adı geçen alan farklı değişimler ve gelişmeler çerçevesinde yoğrulmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından, Ortadoğu'daki/Arap coğrafyasındaki en önemli -jeopolitik ve jeostratejik açıdan- alanlardan birisi olan Irak'ta 1918 yılının sonbahar aylarından itibaren Atebât-ı Aliye'nin sakinleri/Şii toplumu ile İngilizler farklı ilişkiler geliştirmek mecburiyetinde kalmış ve bu durum zamanla değişik bir noktaya doğru evirilmiştir. Osmanlı sonrasında Irak'ta etkin bir parametre olarak ortaya çıkan Şii toplumu bu üstünlüğünü bu alanın bir diğer güç formasyonu İngilizlere kabul ettirmeye çalışsa da bunda başarılı olamamış ve Irak'ta Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın liderliğinde Sünni merkezli bir devlet anlayışının doğmasına kapı aralamıştır. Ayrıca Şii toplumunun Irak'ta İngilizlere karşı başarısız olması onunla iyi ilişkiler içerisinde yer alan Kemalizm Hareketi'nin buradaki etkinliğini kırmış ve ilerleyen süreçte Musul meselesi dahil olmak üzere Irak'tan kaynaklanan birçok sorunun Ankara Hükümeti'nin başını ağrıtmaya sebebiyet vermiştir. Son olarak 1920'li yılların başında Irak'ta oluşturulan devlet formasyonu o günden günümüze kadar Şiiler ile Sünniler arasında birçok kronik sorunun tecessüm etmesini sağlamıştır. Hiç kuşku yok ki bu durum, ülkenin yaşadığı siyasî, sosyal ve ekonomik istikrarsızlıklar ile birleşerek Iraklıların gerçek anlamda uluslaşması önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 4560/341983.

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ) 25/55.

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye (DH. İ. UM) 19/1.

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK) 50/82.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR) 621/14, 627/129, 628/91, 99/131, 99/311, 629/76, 630/23.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM) 59/33.

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım (HR. SYS) 2457/63, 2464/6, 2466/21, 2466/53, 2468/13, 2637/64, 2718/2, 2718/6.

2. TBMM Zabıt Cerideleri

T. B. M. M. Gizli Celse Zabıt Cerideleri, Devre: 1, Cilt 3, İctima Senesi: III, 22 Temmuz 1338 (1922).

3. Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Abbas, Ziya. *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.

Ahmed, Kemal Mazhar. *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, çev., Kadri Yıldırım, İstanbul: Avesta Yayınları, 2005.

Akoğlu, Muharrem. "Irak'ta Şîî Varlığı", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013): 391-428.

Algar, Hamid. "Âyetullah Kâşânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, (2022): 6-7.

Al-Jumaily-Qassam, KH., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Atiyah, Ghassan R., Iraq. "A Study in Political Consciouness 1908-1921", Unpublished Doctoral Thesis, Edinburgh University, 1968.

Barr, James. *Kırmızı Çizgi (Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi)*, çev., Ekin Can Göksoy, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Bostancı, Emir. "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Çalışkan, Gökтуğ. "Hindistan Şiiliği ve Hindistan Şiiliğinin İran-Hindistan İlişkilerindeki Yerinin Yumuşak Güç Çerçevesinde İncelenmesi: Konstrüktivist Bir Bakış", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2020.

Çetiner, Yusuf Turan. "Yüzyıl Önce: 'Büyük Güç' Kurguları ve 1921 Kahire Konferansı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 69, (2021): 181-198.

- Çetinsaya, Gökhan. “The Caliph and Muftahids: Ottoman Policy Towards The Shiite Community of Iraq in The Late Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, 41(4), (July 2005): 561-774.
- Deringil, Selim. “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda”, *Die Welt des Islams*, XXX, (1990): 45-62.
- Erickson, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı 'nda Osmanlı Ordusu*, çev., Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Erdaş, Sadık. “Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (Güz 2018): 3-36.
- Güner, Selda. “Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)”, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Güztoklusu, Murat. *Musul Özdemir Harekâtı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.
- Hakyemez, Cemil. *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Hut, Davut. “İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri”, *Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, edit., Refik Arıkan-Halim Demiryürek, Antalya: Lotus Yayınevi, (2016): 717-739.
- Hut, Davut.”Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 35, (İstanbul 2016): 117-166.
- Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 (İngiltere Devlet Arşivi Raporu)*. der., Ali Satan, çev., Nilgün Engin, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2016.
- İlhan, Avni. “Atebât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, (1991): 49-50.
- Kadhim, Abbas. “Efforts at Cross-Ethic Cooperation: The 1920 Revolution and Sectarian Identities in Iraq”, *International Journal of Contemporary Iraq Studies*, 4/3, (2010): 275-294.
- Karadeniz, Yılmaz. *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Kemali, Usame-Sinjar, Ammar M. S., *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.
- Kral Abdullah. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, ter., Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Koç, Bilal. “Şia'nın Hindistan'da Varolma Mücadelesinin Delhi Türk Sultanlığı Safhası”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, (Ankara 2018): 175-190.
- Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.
- Kurşun, Zekeriya. *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Kurşun, Zekeriya. “Irak'ta ‘Kim’ Savaşıyor”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2/7, (Ekim-Aralık 2006): 61-72.

- Kurşun, Zekeriya. “Kimlik ve Savaş: Osmanlıdan Günümüze Irak Örneği”, *Onuncu Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri: Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Savaş Tarihi Sonuçlarının Türkiye'nin Güvenliğine Stratejik Etkileri*, (İstanbul 20-22 Nisan 2005): 229-236.
- Kurşun, Zekeriya. “Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak”, *Irak Dosyası I*, yay. hz., Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, (2003): 1-31.
- Küçük, Cevdet. “Sykes-Picot Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, (2010): 204-206.
- Martin, Volkan. *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, (1992): 496-500.
- Nakash, Yitzhak. *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev., Metin Saltoğlu, Ankara: Elips Kitap, 2005.
- Nakash, Yitzhak. “Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü”, ter., Zeki Tekin, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15/3, (2002): 387-397.
- Nakip, Mahir. *Kerkük'ün Kimliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Öz, Mustafa. “Şîa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, (2010): 111-114.
- Özcan, Azmi. “İngiltere”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, (2000): 296-299.
- Polat, Ü. Gülsüm. *Türk-Arap İlişkileri -Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)-*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Reguer, Sara. *Winston S. Churchill and the Shaping of the Middle East, 1919-1922*, Academic Studies Press, (2020).
- Saatçi, Suphi. *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Sayhood, Asra. “1917-1932 Dönemi Irak Yönetimi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*, Yayın No: 26, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Sluglett, Peter. “The British, the Sunnis and the Shi'is: Social hierarchies of identity under the British mandate”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 4/3, (2010): 257-273.
- Sonat, Ramazan. *İşgal Kısıkcı Altında Bağdat (1914-1918)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2021.
- Sonat, Ramazan. *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Irak Misyonu (1908-1914)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.
- Sonat, Ramazan. “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies*, 10/4, (June 2018): 167-187.
- Sonat, Ramazan. “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, edit., Mutlu Adak, Ankara: Gazi Kitabevi, (2020): 351-378.

Ulrichsen, Kristian Coates. “The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922”, *The Journal of Strategic Studies*, 30/2, (April 2007): 349-377.

Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Umar, Ömer Osman. “Milli Mücadele Dönemi Atatürk’ün Ortadoğu Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1, (Elazığ 2010): 443-470.

Üstün, İsmail Safa. “The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi’a in The 19th Century Province of Baghdad”, *M.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (2007/2): 69-86.

Vinogradov, Amal. “The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics”, *International Journal of Middle East Studies*, 3/2, (1972): 123-139.

Yaslıçimen, Faruk. “Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against the Spread of Shiism in Iraq During the Time of Abdülhamid II”, *Dîvân*, 21/41, (2016/2): 63-108.

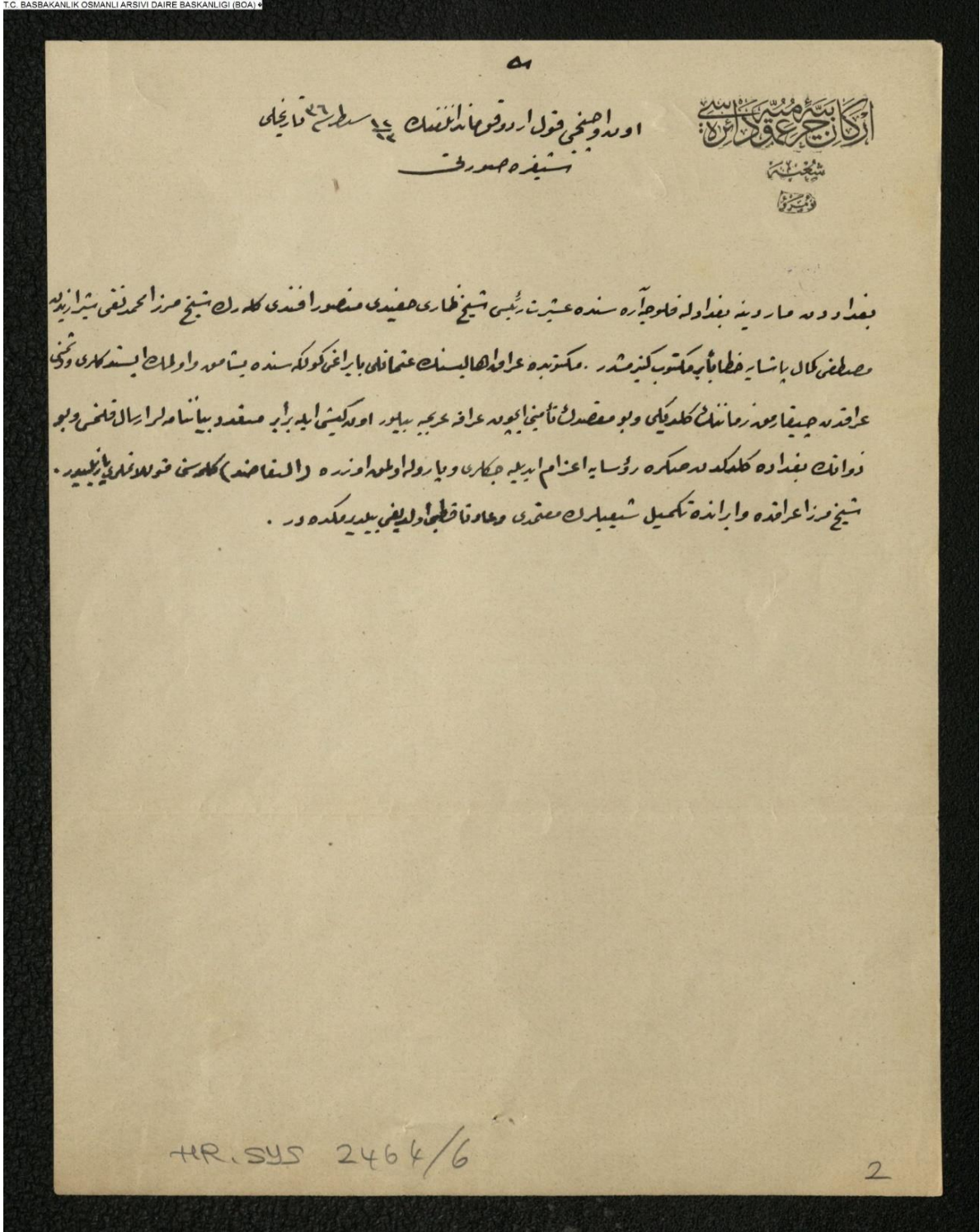
Yaslıçimen, Faruk. “Sunnism versus Shi’ism? Rise of the Shi’i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq”, Unpublished Master Thesis, Bilkent University, Ankara 2008.

Yaslıçimen, Faruk. “Osmanlı Devleti’nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi”, *Gelenek ve Modernite Arasında Bilgi ve Toplum*, edit., M. Hüseyin Ercan, İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2013.

3. İnteraktif Kaynaklar

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-ahmed-es-serif-es-senusi-1873-1933> Erişim Tarihi: 05.06. 2022.

Ek 2. Atebât-ı Aliye'nin önemli simalarından Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben kaleme aldığı mektubun tercümesini içeren evrak [BOA, HR. SYS., 2464/6]

HR.SYS.02464.00006.002